

**OSTRAVSKÁ UNIVERZITA V OSTRAVĚ
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA**

**UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS**

**TEXTOVÁ OPORA K VÝVOJI ČESKÉHO
JAZYKA**

MGR. JAROSLAV DAVID, PH.D.

OSTRAVA 2007

ÚVOD

Vážené studentky a studenti,

do rukou se vám dostává *Textová opora k vývoji českého jazyka*. Text opory, jejíž obsah vychází z náplně učiva předmětu historická gramatika oboru český jazyk a literatura, je určen studentům distančního vysokoškolského studia.

Textovou oporu je možné rozdělit na dva celky. V první části (kapitoly 1–4) se seznámíte s periodizací vývoje češtiny, s pravopisnými systémy a naučíte se pracovat se staročeskými texty. Druhá část (kapitoly 5–8) se již věnuje samotnému vývoji staré češtiny (hláskosloví, morfologie), všímám si také základních charakteristik vývoje syntaxe a slovní zásoby. Texty prezentující učivo jsou pojaty jako osnovy a návody k samostudiu, které bude nezbytnou součástí distančního absolvování disciplíny zabývající se vývojem jazyka. Úkoly a otázky slouží nejen pro zopakování a upevnění učiva, ale koncipoval jsem je vždy tak, aby Vám přinesly také nové informace. Klíč s řešeními a odpověďmi najdete na konci textu opory. Velkou pozornost věnuji odkazům na sekundární literaturu a edice staročeských textů, neboť bez znalosti pramenů není možné studovat diachronii (vývoj) jazyka. Přestože odkazy na literaturu najdete vždy v příslušné části textu, již zde musím zdůraznit dvě základní poměrně snadno dostupné příručky, bez nichž se neobejdete. Jsou to *Malý staročeský slovník* (BĚLIČ, Jaromír. KAMIŠ, Adolf. KUČERA, Karel. Praha 1979) a vysokoškolská učebnice *Historická mluvnice češtiny* (LAMPRECHT, Arnošt. ŠLOSAR, Dušan. BAUER, Jaroslav. Praha 1986).

Jelikož staročeské období navazuje na předhistorické období praslovanské a pračeské, v úvodu odkazuji i na základní souvislosti a vztahy k těmto dvěma etapám. Ovšem u studenta pracujícího s touto studijní oporou se již předpokládá absolvování slavistických disciplín a znalost staroslovenštiny.

Věřím, že text studijní opory Vás úspěšně provede učivem věnovaným vývoji českého jazyka a stane se Vám nejen užitečným pomocníkem při studiu, ale i zdrojem nových informací objasňujících souvislosti jazykového vývoje.

autor

V Havlíčkově Brodě 28. srpna 2007

VYSVĚTLIVKY K TEXTU A POUŽÍVANÝM SYMBOLŮM

Průvodce studiem – vstup autora do textu.

Příklad – objasnění nebo konkretizování problematiky na příkladu.

Upozornění – pozor, v této látce se často chybuje, možný zdroj chyb.

Pojmy k zapamatování – základní pojmy a terminologie.

Shrnutí – shrnutí předcházející látky, shrnutí kapitoly.

Literatura – použitá ve studijním materiálu, pro doplnění a rozšíření poznatků, literatura k dílčímu tématu.

Souhrn základní literatury – obsahuje základní práce k tématu kapitoly nebo podkapitoly.

Úkoly k textu – je potřeba je splnit neprodleně, neboť pomáhají dobrému zvládnutí následující látky. Hned za úkoly uvádím řešení.

Korespondenční úkoly – při jejich plnění postupuje studující podle pokynů s notnou dávkou vlastní iniciativy. Najdete je spolu s pokyny na konci příslušné kapitoly.

Úkoly k zamyšlení – hned za těmito úkoly najdete řešení.

Část pro zájemce – přináší látku a úkoly rozšiřující úroveň základního kurzu. Pasáže i úkoly jsou dobrovolné.

Otázky a úkoly – k závěrečnému opakování učiva kapitoly. Odpovědi a řešení najdete na konci textu opory v klíči.

Odpovědi a řešení – vážou se na konkrétní úkoly, zadání a testy.

Zkratky a značky používané v textu opory:

M. – maskulinum, F. – femininum, N. – neutrum, sg. – singulár, pl. – plurál, du. – duál, nom. – nominativ, gen. – genitiv, dat. – dativ, akuz. – akuzativ, vok. – vokativ, lok. – lokál, instr. – instrumentál, ed. – editor/editoři, např. – například, popř. – popřípadě, s. – strana, x – protiklad při srovnávání, např. *naše, muže x žena, pána*.

OBSAH

ÚVOD	3
1 PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY	7
1.1 Praslovanština a staroslověnština	8
1.2 Etapy vývoje staré češtiny	9
2 PRAMENY K POZNÁNÍ VÝVOJE ČEŠTINY	15
2.1 Primární prameny	15
2.2 Sekundární prameny	17
2.2.1 Typy sekundárních pramenů	17
2.2.2 Slovníky, DIAKORP, edice a další zdroje pro poznání vývoje češtiny	18
2.2.2.1 Slovníky staré češtiny	18
2.2.2.2 Český národní korpus – Diachronní korpus (DIAKORP)	18
2.2.2.3 Edice a další zdroje	19
3 GRAFICKÝ SYSTÉM STARÉ ČEŠTINY	21
3.1 Etapy vývoje českého pravopisu	21
3.2 Primitivní (jednoduchý) pravopis	22
3.3 Spřežkový pravopis	23
3.3.1 Starší spřežkový pravopis	23
3.3.2 Mladší spřežkový pravopis	23
3.4 Diakritický pravopis	24
3.5 Bratrský pravopis	25
3.6 Novočeský pravopis	25
4 PRÁCE SE STAROČESKÝMI TEXTY	
– TRANSKRIPCE A TRANSLITERACE	29
4.1 Specifika staročeských textů	29
4.2 Typy edic – transliterace a transkripce	30
5 HLÁSKOVÝ VÝVOJ STARÉ ČEŠTINY	35
5.1 Změny v jazyce	35
5.2 Typy hláskových změn	36
5.3 Samohláskové změny – chronologický přehled	37
5.3.1 Změny do konce 14. století	38
5.3.2 Změny od konce 14. století do 16. století	38
5.3.3 Nářeční diferenciací češtiny a změny 16. století	40

5.4 Souhláskové změny – chronologický přehled	43
5.4.1 Změny do konce 16. století.....	43
6 MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA STARÉ ČEŠTINY	
– DEKLINACE	49
6.1 Staročeská deklinace.....	50
6.1.1 Jmenná deklinace.....	51
6.1.1.1 Vokální kmeny tvrdé a měkké	51
6.1.1.2 Vokální kmeny ultraměkké	53
6.1.1.3 Konsonantické kmeny	53
6.1.2 Zájmenná deklinace	55
6.1.3 Složená (adjektivní) deklinace.....	55
7 MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA STARÉ ČEŠTINY	
– KONJUGACE	59
7.1 Staročeská konjugace.....	59
7.1.1 Soustava časů ve staré češtině	60
7.1.1.1 Minulý čas	60
7.1.1.2 Prézens a futurum	63
7.1.1.3 Kondicionál a imperativ	64
7.1.1.4 Infinitiv a supinum.....	65
7.1.1.5 Participia a opisné pasivum	65
8 SYNTAX. SLOVNÍ ZÁSOBA	69
8.1 Syntax staré češtiny	69
8.2 Slovní zásoba.....	72
KLÍČ (odpovědi a řešení)	75

1 PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY

V této kapitole se dozvíte:

- o periodizaci vývoje češtiny;
- o názorech na periodizaci staré češtiny;
- o proměnách hodnocení období barokní češtiny.

Po jejím prostudování budete schopni:

- zařadit staročeské texty do konkrétního období vývoje češtiny;
- provést periodizaci vývoje češtiny do konce 18. století;
- charakterizovat jednotlivá období vývoje češtiny včetně zařazení nejvýznamnějších památek.

Klíčová slova této kapitoly:

praslovanština, prajazyk, rekonstrukce, staroslověnština, hlaholice, cyrilice, periodizace, stará čeština, nová čeština, pračeština, stará raná čeština, bohemismus, bohemikum, glosa, přípisek, stará čeština 14. století, čeština husitského období, humanistická čeština, barokní čeština, hodnocení barokní češtiny

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:
1,5 h + 0,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Studium této kapitoly je poměrně náročné zejména pro ty z Vás, kteří dosud nemají žádné znalosti z vývoje českého jazyka a dějin české literatury. Proto před započatím studia doporučuji seznámení s dějinami starší české literatury do konce 18. století. Dějiny jazyka a dějiny literatury jsou úzce provázány, navíc znalost literární historie (orientace v posloupnosti textů) Vám usnadní i porozumění chronologii vývoje jazyka. Doporučuji základní práce, které spolu s literaturou tématu najdete na konci kapitoly. Samozřejmě si zopakujte i učivo ze slavistických disciplín, zejména rozdělení slovanských jazyků, charakteristiku praslovanštiny a staroslověnštiny.

Na konci této i každé následující kapitoly najdete nejprve Shrnutí, potom následují Otázky a úkoly. Ty jsou koncipovány tak, abyste si zopakovali základní pojmy a termíny, které jste se naučili. Odpovědi a řešení najdete v Klíči až na konci textové opory. Za Otázkami a úkoly je Literatura. Ta je vždy rozdělena do dvou částí: základní studijní literatura a za ní následuje další literatura. Její seznam je pro Vás důležitý, neboť Vám v případě hlubšího zájmu o dílčí problém usnadní cestu k získání potřebných informací. U některých článků či monografií uvádím stručný komentář nebo doplňující poznámku. S ikonkou knihy bez proloženého orámování se setkáte i v textu kapitoly, kde se odkazuje na dílčí práce k tématu odstavce nebo podkapitoly.

1.1 Praslovanština a staroslověnština

praslovanština
prajazyk

rekonstrukce

Přímým genetickým vývojovým předchůdcem staré češtiny byla **praslovanština**. Jednalo se o fakticky písemnými památkami nedoložený **prajazyk**, jehož počátek jazykovědci kladou přibližně mezi roky 300–400 našeho letopočtu. Po jeho rozpadu na konci 1. tisíciletí našeho letopočtu vznikly jednotlivé slovanské jazyky. Poznání praslovanštiny je záležitostí jazykové **rekonstrukce** na základě srovnání vývoje slovanských a indoevropských jazyků. Jazykovou rekonstrukcí se rozumí pokus o určení nejstarší podoby slova, z něhož slovo později doložené vzniklo. Rekonstruované tvary nebo slova se obvykle označují hvězdičkou.

POZOR: čeština nevznikla ze staroslověnštiny!

Ukázka rekonstrukce vývoje slov *rádlo* a *hůl*. Tvar označený hvězdičkou (*) reprezentuje rekonstruovanou, tedy písemnými prameny nedoloženou praslovanskou podobu:

praslovanské *ordlo > staročeské *rádlo* > novočeské *rádlo*
praslovanské *golb > staročeské *hól* > staročeské *huol* > novočeské *hůl*

staroslověnština

Důležité místo v poznání vývoje češtiny zaujímá **staroslověnština**. Staroslověnština je nejstarší slovanský spisovný jazyk. Náleží mezi jazyky jihoslovanské. Staroslověnština byla vytvořena na základě bulharsko-makedonského dialektu Konstantinem a Metodějem. Jedná se o jazyk určený pro účely byzantské christianizační misie na Velké Moravě, která započala příchodem obou věrozvěstů v roce 863. Nejstarší staroslověnské památky jsou psány **hlaholicí**, mladší texty pak **cyrilicí**. Z cyrilice se později vyvinula azbuka.

Ukázka textu psaného hlaholicí (Kyjevské listy) a cyrilicí (část abecedy):

УАВТБГДЖЗИ
КЛМНОПРСТ
УФХЦЧШЩЪ
ЫЭЮЯ. ЗРЭ
УАВГДЖЗИ
КЛМНОПР
СТУФХЦЧШЩЪ
ЫЭЮЯ. ЗРЭ

А Б В Г Д Е Ж З И
Т ОУ Ф Х Ц Ч У Ш Щ Ъ
Ы Э Ю Я

Zamyslete se nad vztahem mezi praslovanštinou, staroslověnštinou a češtinou, starou a novou, v rámci rodiny slovanských jazyků. Nakreslete si schéma.

LAMPRECHT, Arnošt. *Praslovanština*. Praha 1987.

VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnština*. Praha 1984.

VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006.

VEČERKA, Radoslav. *Počátky slovanského spisovného jazyka*. Praha 1999.

Na českém území se bohoslužba ve staroslověnštině udržela až do konce 11. století. Jejím centrem byl Sázavský klášter (Sázava u Benešova u Prahy), kde byla užívána patrně od roku 1032 až do zákazu slovanské liturgie v roce 1097. Z textů, které zde vznikly, je asi nejznámějším tzv. Remešský evangeliář, cyrilsko-hlaholský rukopis, uložený od poloviny 16. století v katedrále v Remeši. Zde na něj až do Velké francouzské revoluce skládali přísahu francouzští králové.

Znovu se na našem území slovanská bohoslužba a staroslověnské písemnictví objevují v polovině 14. století. Karel IV. totiž ve své ideové koncepci státu vycházel ze dvou tradic, z tradice přemyslovské a tradice velkomoravské. Právě na kulturní a křesťanské dědictví Velké Moravy měl odkazovat klášter zvaný Na Slovanech, později Emauzy, v Praze na Novém Městě, založený roku 1347. Sem Karel IV. povolal chorvatské benediktinské řeholníky, tzv. hlaholáše. V klášteře vznikla řada staročeských textů psaných chorvatskou hranatou hlaholicí. Nejvýznamnějším je staročeský překlad Bible, tzv. Česká bible Hlaholská (známá též jako Bible vyšebrodská) a Staročeský Hlaholský Comestor (biblická dějeprava).

*slovanská liturgie
a písemnictví
– Sázavský klášter
a klášter Na
Slovanech*

Česká bible Hlaholská. PACNEROVA, Ludmila (ed.). Praha 2000, s. I–LVI.

1.2 Etapy vývoje staré češtiny

Periodizací se rozumí rozdělení vývoje jazyka na jednotlivé etapy. Základními kritérii jsou stav jazyka, úroveň jazykové kultury a situace literatury, popř. i úroveň kulturního života.

Období od konce 10. století až do 80. let 18. století, tedy do počátku národního obrození, je označováno obecně jako **stará čeština**. Pozdější vývojové etapy češtiny se shrnují pod pojmenování **nová čeština**. Staročeské období vývoje češtiny pokrývá přibližně osm století samostatného jazykového vývoje od počátků až k obrozenskému vědeckému zájmu o jazyk a snaze o moderní kodifikaci normy spisovného jazyka.

Uvnitř tohoto celku je však třeba ještě provést detailnější dělení. U jednotlivých etap vždy uvádím časové vymezení, charakteristiku památek českého jazyka, základní rysy jazykového vývoje a typ pravopisného systému.

• **pračeština (období pračeské)**

- konec 10. století – polovina 12. století;
- nejstarší etapa vývoje češtiny jako samostatného jazyka; znalost gramatické stavby i lexika vychází především z jazykové rekonstrukce;
- jazyk pračeského období je výsledkem rozpadu praslovanské jazykové jednoty a vydělení češtiny v rámci západoslovanských jazyků (např. zánik nosových samohlásek, zánik a vokalizace jerů, kontrakce).

pračeština

• **stará raná čeština**

- polovina 12. století – konec 13. století;
- stará raná čeština je doložena nesouvislými a neliterárními památkami, které reprezentuje:

stará raná čeština

*periodizace vývoje
češtiny*

stará čeština

nová čeština

- bohemismus*   **bohemismus** (český hláskový, morfologický nebo lexikální prvek ve staroslověnském textu české redakce);
- bohemikum*   **bohemikum** (české osobní nebo místní jméno, popř. také apelativum, tedy obecné jméno, např. termín v cizojazyčném, nejčastěji latinském textu);
- glosa*   **glosa** (český překlad cizojazyčného, nejčastěji latinského textu; glosy se dělí na marginální – okrajové a interlineární – meziřádkové);
- přípisek*   **přípisek** (samostatný česky psaný záznam bez vazby na cizojazyčný text);
- s bohemismy a bohemiky se setkáváme už v období pračeském; např. jde o česká vlastní jména ve franských, latinských nebo arabských kronikách a cestopisech (viz kapitola 2.1, strana 16);
  - texty jsou psány primitivním pravopisem.
- stará čeština*
14. století
- **stará čeština 14. století**
    - 14. století;
    - literární památky tohoto období se vyznačují bohatstvím žánrů, např. duchovní lyrika, legendy, epika, kroniky, listiny;
    - vyspělý a jednotný jazyk, který není diferencován zeměpisně, ale již stylisticky; vyspělost dokládá mimo jiné překlad bible do češtiny (tzv. Bible drážďanská);
    - nejbouřlivější vývojové období českého jazyka, dochází k významným změnám v hláskosloví i v morfologii, např. zánik měkkostní korelace souhlásek a její nahrazení korelací znělostní, samohláskové změny, zejména přehlásky, vid se stává plně gramatickou kategorií a zanikají jednoduché tvary minulého času (aorist a imperfektum), zaniká také dvojnásobné číslo (duál);
    - spřežkový pravopis.
- čeština husitského období*
- **čeština husitského období**
    - konec 14. století – konec 15. století;
    - rozsáhlé texty; nové žánry, např. manifest, satira, traktát, kázání;
    - literární jazyk se přiblížil jazyku mluvenému;
    - texty jsou psány spřežkovým pravopisem; objevuje se také diakritický pravopis.
- humanistická čeština*
- **humanistická čeština**
    - 16. století – 1. polovina 17. století;
    - vyspělý jazyk, silně ovlivněný latinou;
    - dokončení hláskových změn a morfologického vývoje; počátky nářečního rozrůznění češtiny; počátky odborného zájmu o český jazyk (slovníky, gramatiky, rétorické příručky); bratrský překlad bible, tzv. Bible kralická;
    - pokračuje spřežkový pravopis; vlivem knihtisku se prosazuje tzv. bratrský pravopis (kombinace spřežkového a diakritického pravopisu).

• **barokní čeština**

- 1. polovina 17. století – konec 18. století;
- tradičně se píše o tzv. úpadku jazyka, lépe je však hovořit o omezování funkcí spisovného jazyka a absenci vzdělaného publika;
- dokončení nářečního rozrůznění češtiny; pokračování odborných zájmů o jazyk (slovníky, gramatiky, purismus a brusičství); překlad bible, tzv. Bible svatováclavská;
- pokračuje grafická soustava z humanistického období; rozkolísaný a nesoustavný pravopisný úzus.

Purismus (z latinského *purus* = čistý) v jazyce představuje úsilí o jazykovou čistotu a zbavení jazyka cizojazyčných prvků, v našem prostředí především přejatých z němčiny. Tradičně bývá za prvního brusiče považován Jan Hus. V době barokní puristé očišťují jazyk nejen od germanismů, ale také od latinských (latinismy) a řeckých slov (grecismy). Nevhodné výrazy jsou nahrazovány neologismy, často nevhodně tvořenými, např. *učenota* (učenec), *divárna* (divadlo), *zámřežna* (kancelář), *samotov* (klášter), *přejinovatelka* (alegorie). Puristické a brusičské tendence najdeme ve všech významných barokních gramatikách: Jiří Konstanc – *Lima linguae Boëmicæ* (1667), Václav Jan Rosa – *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae* (1672), Václav Jandyt – *Grammatica linguae Boëmicæ* (1704), Pavel Doležal – *Grammatica Slavico-Bohemica* (1764). Projevem obranné a puristické tendence vyrůstající ze zemského vlastenectví je rovněž latinský spis Bohuslava Balbína z Vorličné *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (tiskem až 1775, česky 1869 jako *Obrana jazyka českého*).

barokní purismus
a brusičství

Od dob vydání Dobrovského *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* (1792, česky 1951 jako *Dějiny české řeči a literatury*) bylo **hodnocení barokní češtiny** spojováno s úpadkem jazyka a jazykové kultury vůbec. Josef Dobrovský proti sobě postavil zlatý věk humanistického písemnictví a období úpadku české řeči po Bílé hoře. Toto tvrzení pak přebírali další autoři, lingvisté i literární historici. Doba barokní byla tedy nahlížena i prezentována jako období temna. Teprve rehabilitace baroka a barokní literatury (práce Zdeňka Kalisty, Václava Černého, Josefa Vašici, Milana Kopeckého) obrátily pozornost i na jazyk 17. a 18. století. Nové interpretace ukázaly, že barokní čeština zaznamenala i přes jistou regresi danou společenským a politickým vývojem po bělohorské bitvě významné vrcholy. Ty jsou reprezentovány nejen dějepiscectvím, kancionálovou a kazatelskou tvorbou, ale především významným podnikem, novým překladem bible. Tzv. Bible svatováclavská byla pořízena v letech 1677–1715 péčí členů jezuitského řádu. Vysoký styl biblického jazyka vědomě navazuje na jazyk českobratrského překladu, tzv. *Bibli kralickou*. Určitě se tedy nedá hovořit o úpadku jazyka a přetržení vývoje. Jak ukázal ve svých studiích např. Pavel Kosek, v analyzovaných církevních textech pobělohorské doby se často stereotypně opakovaný silný průnik dialektismů neprojevil a rovněž ani exilová literatura neztratila kontakt s domácím prostředím. Dalším dokladem proti již zmíněným starším opakovaně přebíraným tvrzením je např. skutečnost, že Václav Jan Rosa ve svém díle *Thesaurus linguae Bohemicae* (1672) vycházel přímo z dnes nedochovaného Komenského slovníku.

hodnocení
barokní češtiny

KOSEK, Pavel. Rozbor nářečních prvků v kancionálu J. J. Božana „Slaviček rájský“. In: *Linguistica* 3. Ostrava 1999, s. 127–131.

Ukázka textu předmluvy pravopisné příručky Václava Matěje Štejera *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* (1668, tradičně označováno jako *Žáček*):

Wýborně dobrý
Z p ů s o b
Z a s e m á d o b ř e p o Č e s k u
 p s á t i / n e b t i s k n o u t i .

W y t a ž e n ý z Č e s k é B i b l i j / k t e r á
 n a n ě k o l i k D i s t ů r o z d ě l e n a / a w e y -
 k l a d y p o k r a j i c h p o s ŏ z e n ý m i w y s w ě t l e n a
 b y w i s s i / m e z y k a t o l i c k ý m i g e s t i v w e l i k ě
 w á ž n o s t i . A l e p r o k a c i ř s k é b l u d y o d k a -
 t o l i k ů a n i č i s t i / a n i c h o w a t i s e n e m á . N i c
 m ě n ě p o n ě w a d ž (p o d l ě w s s e c h z d á n i) n a d
 g i n ě Č e s k é B u d e n ý m i w l a s t n ě g i / p ě k n ě g i a
 p i l n ě g i w y t i s t ě n a b y l a / Z p ů s o b g e g i j o
 P i s m a n e m ů ž e s e n e ž n a d m i r u c h w á l i t i /
 a t e n t u t o s e w y k l á d á / a h o d e n g e s t i / a b y
 w s s i c k n i š k o l n j M i s t r o w é p o r u č i l i s w ý m
 U č e d n i k ů m g e y m i t i / b e d l i w ě č i s t i /
 a p o d l ě n ě h o p s á t i s e
 u č i t i .

S D o w o l e n j m W r c h n o s t i /

W y t i s t ě n ý w P r a z e / w I m p r e s s y .
 U n i w e r s i t a t i s , w K o l l e g i S o c . J e s u b l j ŏ
 M o s t u / L ě t a 1 6 6 8 .

„Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti.“

Vytažený z české Bibli, která na několik dílů rozdělena a vejklady po krajích položenými vysvětlena byvši, mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti. Ale pro kacířské bludy od katolíků ani čísti, ani chovati se nemá. Nic méně poněwadž (podlé všech zdání) nad jiné české knihy vlastněji, pěkněji a pilněji vytištěna byla, způsob jejího písma nemůže se než nad míru chwáliti, a ten tuto se vykládá a hoden jest, aby všickni školní mistrowé poručili svým učedníkům jej míti, bedlivě čísti a podlé něho psáti se učiti.“

Z ukázky předmluvy Štejerova *Žáčka* je zřejmé, že stejně jako v případě humanistických gramatik i pro barokní autory zůstávala nejdůležitější pravopisná podoba jazyka a s ní související hláskosloví. Tato skutečnost pramenila z rozkolísané pravopisné normy způsobené nejen tiskaři a tiskařskou praxí 16.–18. století. V jejím pozadí stál i hláskový vývoj češtiny, který se dovršil na konci 16. století a s nímž se musel psaný jazyk vypořádat.

nová čeština

- **nová čeština**

Období nové češtiny, tedy češtiny od konce 18. století do současnosti, se dále ještě dělí na češtinu obrozenskou, češtinu poobrozenskou, češtinu 1. poloviny 20. století a současnou češtinu. Detailní popis jednotlivých období novočeského vývoje není již předmětem tohoto textu. Doporučuji však prostudovat příslušná hesla a kapitoly v doporučené literatuře, např. *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha 2002, hesla *čeština obrozenská*, *čeština poobrozenská 19. stol.*, *čeština 1. pol. 20. stol.*, *čeština současná*), *Náš jazyk mateřský* (Praha 1924).

Určete, jakým jazykem, zda česky nebo latinsky, jsou psány následující památky. Na pomoc si vezměte dějiny české literatury, např. *Dějiny české literatury I* (Praha 1959). Texty potom seřadte chronologicky od nejstaršího k nejmladšímu:

- a) Dalimilova kronika – .....   b) Bible svatováclavská – .....
 c) Kristiánova legenda – .....   d) Vita Caroli – .....
 e) Kosmova Kronika česká – .....
 f) Husitská kronika Vavřince z Březové – .....
 g) Bajka o lišce a čbánu – .....
 h) Zrcadlo slavného Markrabství moravského – .....
 i) Kronika česká Václava Hájka z Libočan – .....
 j) Dialogus Jana z Rabštejna – .....

Řešení:

Jazyk památek:

- a) Dalimilova kronika – ....česky....   b) Bible svatováclavská – ....česky....
 c) Kristiánova legenda – ....latinsky....   d) Vita Caroli – ....latinsky....
 e) Kosmova Kronika česká – ....latinsky....
 f) Husitská kronika Vavřince z Březové – ....latinsky....
 g) Bajka o lišce a čbánu – ....česky....
 h) Zrcadlo slavného Markrabství moravského – ....česky....
 i) Kronika česká Václava Hájka z Libočan – ....česky....
 j) Dialogus Jana z Rabštejna – ....latinsky....

Chronologie památek od nejstarší k nejmladší:

c – e – a – d – g – f – j – i – h – b

Shrnutí kapitoly

Periodizace vývoje češtiny vychází tradičně z kontextu vývoje historického a kulturního, zejména literárního: pračeština, stará raná čeština, čeština 14. století, čeština husitského období, humanistická čeština, barokní čeština a nová čeština. Zejména období barokní češtiny bylo v průběhu 19. a 20. století hodnoceno rozporupně.

Důležitá jsou také východiska geneze staré češtiny, přímá vazba k praslovanštině a podíl vlivu staroslověnštiny.

Otázky a úkoly:

1. Charakterizujte praslovanštinu?
2. Existuje přímá genetická souvislost mezi staroslověnštinou a starou češtinou? Je stará čeština přímým pokračováním staroslověnštiny?

3. Vyberte správnou možnost. Etapy vývoje staré češtiny následují v tomto pořadí:
  - a) pračeština, stará raná čeština, čeština husitského období, stará čeština 14. století, humanistická čeština, barokní čeština,
  - b) pračeština, stará raná čeština, stará čeština 14. století, čeština husitského období, humanistická čeština, barokní čeština,
  - c) pračeština, čeština husitského období, stará raná čeština, stará čeština 14. století, humanistická čeština, barokní čeština.
4. Čím se vyznačuje pračeské období?
5. Jak hodnotí starší a novější literatura (lingvistická, literárněvědná) období baroka?
6. Na jaký text odkazuje Předmluva Štejerova Žáčka na straně 12?

Základní studijní literatura:

CUŘÍN, František. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.

HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha 1936, s. 1–144.

Encyklopedický slovník češtiny. KARLÍK, Petr. NEKULA, Marek. PLESKALOVÁ, Jana (ed.). Praha 2002. (hesla *pračeština, čeština stará raná, čeština 14. století, čeština doby husitské, čeština humanistická, čeština barokní*)

MARVAN, Jiří. *Cesty ke spisovné češtině – prvních tisíc let (800–1800)*. Ústí nad Labem 2004.

Další literatura:

DOBROVSKÝ, Josef. *Dějiny české řeči a literatury*. Přeložil, k vydání připravil a úvodní studii napsal Benjamin Jedlička. Praha 1951.

FLAJŠHANS, Václav. *Náš jazyk mateřský*. Praha 1924.

STICH, Alexandr. *Jazyková a slovesná kultura v barokních Čechách*. In: VLNAS, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*. Praha 2001, s. 235–252.

ŠLOSAR, Dušan. VEČERKA, Radoslav. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha 1979.

Ze základních přehledů dějin literatury doporučuji:

LEHÁR, Jan. Středověk, Humanismus, Baroko. In: *Česká literatura od počátků k dnešku I. díl, kapitoly 1-14*. Praha 2002, s. 1–148.

MUKAŘOVSKÝ, Jan a kol. *Dějiny české literatury I*. Praha 1959. (tzv. akademické dějiny literatury)

NOVÁK, Arne. NOVÁK, Jan V. *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*. Olomouc 1939.

PETRŮ, Eduard. Literatura raného středověku, Literatura vrcholného středověku, Literatura husitská a protihusitská, Humanismus, renesance, reformace, Baroko a protireformace. In: *Panorama české literatury*. Olomouc 1994, s. 11–88.

2 PRAMENY K POZNÁNÍ VÝVOJE ČEŠTINY

V této kapitole se dozvíte:

- o primárních a sekundárních pramenech k vývoji češtiny;
- o slovnících staré češtiny;
- o internetových zdrojích ke studiu staré češtiny.

Po jejím prostudování budete schopni:

- rozdělit a popsat typy pramenů pro poznání vývoje jazyka;
- využívat pro svou práci slovníky a další zdroje, např. též internetové;
- porozumět staročeskému textu a za pomoci staročeského slovníku jej převést do nové češtiny.

Klíčová slova této kapitoly:

prameny, primární prameny, nesouvislé památky, souvislé památky, sekundární prameny, archaická nářečí, dobové gramatiky a slovníky, dobové rétorické práce, slovník staré češtiny, diachronní část Českého národního korpusu (DIAKORP), edice, digitalizované fondy knihoven a archivů

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:

1,5 h + 0,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Prameny k poznání jazykového vývoje, zejména staročeské slovníky, pro Vás budou nezbytnou pomůckou při dalším studiu. Doporučuji tedy nikdy na ně nezapomínat a vždy při četbě a analýze staročeského textu s nimi pracovat. Velké množství zdrojů již také naleznete na Internetu. V textu uvádím jejich adresy, abyste se s nimi mohli seznámit blíže.

2.1 Primární prameny

Prameny k poznání vývoje češtiny můžeme rozdělit dle různých kritérií. Hlediskem, podle kterého je představuji v následujícím textu, je jejich původnost. Primárními prameny rozumím texty, které vznikly v období staré češtiny jako texty, jejichž záměrem nebyl popis jazyka. Nejedná se tedy o gramatiky a slovníky. **Primární prameny** reprezentují písemné památky literární i neliterární povahy, které ještě můžeme rozdělit na **památky nesouvislé a souvislé**. Památky nesouvislé představují bohemismy, bohemika, glosy a přípisky (viz kapitola 1.2, strana 9–10). Souvislé památky jsou zastoupeny velkým množstvím literárních i neliterárních textů, které se dochovaly od konce 13. století, zejména pak ze 14. a 15. století. Staročeské texty jsou zpřístupňovány formou edic.

*kritéria dělení
pramenů*

přímé prameny

*nesouvislé a souvislé
památky*

Ukázky nejstarších památek českého jazyka:

bohemika

- bohemika:
  - vlastní jména (ukázky z textu Kosmovy kroniky Cronica Bohemorum):

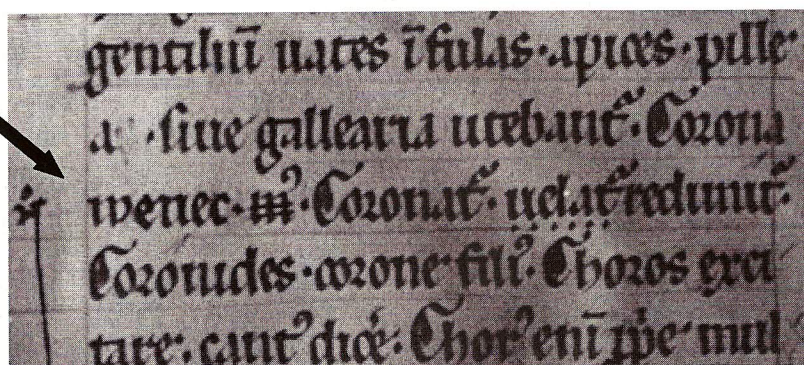
Devin – Děvín, *Zazoa* – Sázava, *Rip* – Říp, *Luczane* – Lučaná
  - české termíny v nejstarších latinských listinách:

1088 – „...ibidem <i>becuar</i> ...“	bečvář
1130 – „...quae vulgari locutione <i>ialouica</i> dicitur...“	jalovice
1183 – „...qui vulgarter dicuntur <i>hayni</i> ...“	hajný
  - názvy poplatků: *prisudni* (přisudné), *homutne* (chomoutné, poplatek z koní), *zagradne* (zahradné)

glosy

- glosy:

Glosa *wenec* (věnec) – *corona* (nejedná se o původní glosu, ale o padělek Václava Hanky, který byl spolu s jinými rozpoznán Adolfem Paterou ve 2. polovině 19. století) v latinském výkladovém slovníku *Mater verborum* z počátku 13. století. V *Mater verborum* však najdeme i desítky glos původních, např. *weff* (veš) – *pediculus*; *banky pufcedlne* (baňky na pouštění žilou) – *guua, que a latinis a similitudine cucurbita a suspirio uentosa vocatur*.

přípisky

- přípisky:

První české věty (přípisek) z počátku 13. století na zakládací listině litoměřické kapituly, v závorce uvádíme novočeský převod):

„*Pauel dal geft ploscoucih zemu*
 (Pavel dal jest v Ploskovicích zemi,
Wlah dal geft dolaf zemu bogu i fuiatemu fcepanu
 (Vlach dal jest v Dolanech zemi, Bohu i svatému Štěpánu,
feduema dufnicoma bogucea a fedlatu“
 (se dvěma dušníky, Bogučejem a Sedlatou.)

Poznámka k ukázce: grafém (písmeno) *f* se nazývá vysoké nebo též dlouhé *s*.

Cenné a zajímavé jsou také přípisky s obrázky v chorální knize abatyše kláštera sv. Jiří v Praze, zápisky v cestovním deníku pasovského děkana Alberta Beheima (Albertus Bohemus) či poznámky v pražských hebrejských rukopisech objevené Romanem Jakobsonem.

2.2 Sekundární prameny

Sekundárními prameny rozumím nepřímé prameny, zejména rekonstrukci (viz kapitola 1.1, strana 8), archaická nářečí a dobové (historické) gramatické, slovníkářské a rétorické práce. Patří sem také slovníky staré češtiny, edice a další zdroje.

nepřímé prameny

2.2.1 Typy sekundárních pramenů

Rekonstrukce se uplatňuje zejména pro období praslovanské a pračeské (viz kapitola 1.1, strana 8).

Teritoriální dialekty uchováající podstatné starobylé prvky nazýváme **archaická nářečí**. Jedná se o okrajové nářeční oblasti, z nářečí českých především jihozápadočeská a severovýchodočeská skupina, z moravských nářečí zejména nářečí slezskomoravská a některé okrajové úseky nářečí východomoravských.

archaická nářečí

Další skupinu sekundárních pramenů představují **dobové gramatiky, slovníky a rétorické práce**.

*dobové gramatiky
a slovníky*

Z nejvýznamnějších gramatik a rétorik staré češtiny, které jsou zpřístupněny formou edice, uvádím:

BENEŠOVSKÝ, Matouš zvaný Philonomus. *Grammatica Bohemica/Gramatika česká. Knižka slov českých vyložených*. KOUPIL, Ondřej (ed.). Praha 2003.

BLAHOSLAV, Jan. *Vady kazatelů*. SLAVÍK, František A. (ed.). Praha 1876, 1905.

ČEJKA, Mirek. ŠLOSAR, Dušan. NECHUTOVÁ, Jana (ed.). *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno 1991.

KOMENSKÝ, Jan Amos. Umění kazatelské. In: *Jana Amosa Komenského Sebraná díla kazatelská I*. KAŠPAR, Ludvík Bohumil (ed.). Praha 1893.

Z NUDOŽER, Vavřinec Benedikt. *Grammaticae Bohemicae libri duo*. SMITH, Nancy Susan (ed.). Ostrava 1999.

ROSA, Václav Jan. *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*. MARVAN, Jiří (ed.). München 1983.

ŠTEJER, Matěj Václav. *Žáček... aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. NEČAS, Daniel. STICH, Alexandr (ed.). Praha 2001.

Dále uvádím práce podávající přehled odborného zájmu o češtinu. Řadím k nim i práci Kyasovu, neboť překlad bible do češtiny vždy vyvolal potřebu popisu jazyka a vznik slovníků a gramatik:

CURÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.

HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha 1936, s. 1–144.

KYAS, Vladimír *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha 1997.

VEČERKA, Radoslav a kol. *Vývoj odborných zájmů o češtinu*. Brno 1988.

2.2.2 Slovníky, DIAKORP, edice a další zdroje pro poznání vývoje češtiny

2.2.2.1 Slovníky staré češtiny

staročeské slovníky

Nejvýznamnějším **slovníkem staré češtiny** je *Slovník staročeský*. Jeho autorem je zakladatel české historické gramatiky Jan Gebauer (1838–1907). Slovník však zůstal nedokončen a od Gebauerovy smrti pokračují zatím bohužel neúspěšné pokusy dílo završit. Od 60. let 20. století začaly vycházet jednotlivé sešity od písmena N pod názvem *Staročeský slovník*. Oproti akademickému slovníku-thesauru Jana Gebauera formu uživatelského slovníku mají dvě mladší práce. Jsou to *Slovníček staré češtiny* (Praha 1947) a *Malý staročeský slovník* (Praha 1979). Pro velké množství historických dokladů lze za slovník staré češtiny považovat i Jungmannův *Slovník česko-německý* (Praha 1834–1839).

Vokabulář webový

Na webových stránkách Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR najdeme *Vokabulář webový*, kde je např. Gebauerova lístková kartotéka ke Slovníku staročeskému a kartotéka Gebauerových excerpceí.

Jan Gebauer

Jan Gebauer (1838–1907) je považován za zakladatele moderní české jazykovědy a také české historické gramatiky. Od roku 1873 až do své smrti působil na Univerzitě Karlově. Významně zasáhl do bojů o Rukopisy. Z původního zastávce pravosti Rukopisů dospěl především analýzou jazyka, zvláště pravopisu a hláskosloví těchto památek, k názoru, že se jedná o podvrhy z 19. století (*Poučení o padělaných rukopisech Královédvorském a Zelenohorském*, 1888).

Kromě organizace vědeckého života, mimo jiné založil *Listy filologické*, napsal také základní práce české historické gramatiky: *Slovník staročeský* (nedokončen, pouze písmena A-N), *Historická mluvnice jazyka českého*. Gebauer se zabýval také jazykovou synchronií, v roce 1890 vydal kodifikační *Mluvnici českou pro školy střední a ústavy učitelské* a v roce 1902 *Pravidla hledící k českému pravopisu a morfologii*.

a morfologii.

GEBAUEROVÁ, Marie. *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera*. Praha 1926.
SYLLABA, Theodor. *Jan Gebauer*. Praha 1986.

DIAKORP

2.2.2.2 Český národní korpus – Diachronní korpus (DIAKORP)
Diachronní část Českého národního korpusu (DIAKORP) obsahuje texty z období sahajícího od konce 13. století až do roku 1989 včetně (u publicistických a odborných textů), respektive do roku 1944 včetně (u uměleckých textů). Rozmanitost textů a velký časový záběr si vynutily jejich poněkud jiné zpracování, než je obvyklé v edicích starších písemných památek. Texty v Českém národním korpusu jsou transkribovány dle zjednodušených transkripčních zásad.

DIAKORP je dostupný na internetové adrese <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

Ukázka výsledku vyhledávání výrazu *kněz* v DIAKORP;
slovo *kněz* ve staré češtině původně s významem „kníže“, později „duchovní“:

ukázka
vyhledávání
v DIAKORP

doc.rok=okolo roku 1400,doc#23 , neb žid jeden halér platieše a žák neb < kněz> s
pleší čtyřiceti peněz . <k> Přiemluva
doc.rok=okolo roku 1400,doc#23miesto byl vstúpil na králevstvie . Potom pak
< kněz> Věrneš arcibiskup mohučský toho měsiece
doc.rok=okolo roku 1400,doc#23 Léto božie tisíc dvě stě osmdesát a sedm < kněz>
Václav veliké vojsko lidí shromazdiv ,
doc.rok=1581,doc#24 kteréhož nemají obyčeje kněžší vcházeti , a ten < kněz>
byl odín rouchem kněžským , zámutek bude
doc.rok=1581,doc#24 Pakli by někdo ve snách viděl , an neznámý < kněz>
položil se na lože jeho , ale nespál ,
doc.rok=1389-1401,doc#26 bohobojný <e> bohoyny </e> , nábožný , nežli
< kněz> leckakýs ; lepší jest dobrý nezákonník než
doc.rok=1869,doc#27 vpadne zem , Skirgěl Lechy vezme v plen , a < kněz>
</v> <n> Po starém způsobu místo kníže
doc.rok=1869,doc#27 cestám hleďte . Jeden z vás ať pádí tam , kde < kněz>
Olgěrd rozbil stan , nad Ilmem kde Novohrad

2.2.2.3 Edice a další zdroje

Nejdostupnější jsou staročeské texty vydané v podobě **edic**, nejlépe kritických nebo kvalitních čtenářských. V současné době asi nejdokonaleji zpracovanou edicí staročeského textu je edice Dalimilovy kroniky z konce 20. století. Zárukou kvality edice a věrnosti originálu je především osobnost editora. Z editorů českých středověkých textů zmiňují např. Josefa Hrabáka, Františka Šimka, Josefa Vintra, Jiřího Daňhelku nebo Jana Lehára, pro období humanismu a baroka jsou to např. Milan Kopecký, Jaroslav Kolár, Eduard Petru, Pavel Kosek a Jan Malura, Josef Vašica nebo Alexandr Stich.

V současnosti lze díky **digitalizovaným fondům knihoven a archivů** studovat přímo na Internetu originály textů, rukopisů i tisků (např.databáze Manuscriptorium, Kramerius). Manuscriptorium je dostupné na internetové adrese <http://www.manuscriptorium.com>.

System Kramerius je dostupný na adrese <http://kramerius.nkp.cz>.

Digitální knihovnu historických fondů Vědecké knihovny v Olomouci najdeme na adrese <http://dig.vkol.cz>.

Vzorové edice staročeských textů reprezentují např.:

BOŽAN, Jan Josef. *Slavíček rájský*. MALURA, Jan. KOSEK, Pavel (ed.). Brno 1999.

Čistý plamen lásky. MALURA, Jan. KOSEK, Pavel (ed.). Brno 2004.

DANHELKA, Jiří. BLÁHOVÁ, Marie a kol. (ed.). *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1–3*. Praha 1988, 1995.

KYAS, Vladimír (ed.). *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká I, Evangelia*. Praha 1981.

KYAS, Vladimír (ed.). *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká II, Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa*. Praha 1985.

KYAS, Vladimír (ed.). *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká III, Genesis-Esdráš*. Praha 1988.

edice

digitalizované
fondy

vzorové edice

Shrnutí kapitoly

Znalost pramenů k poznání vývoje češtiny je nezbytným předpokladem pro její vědecký popis. Texty a jejich ukázky slouží zejména jako dokladový materiál a předmět analýzy. Oproti tradičním přehledům pramenů (např. bohemika, bohemismy, glosy, přípisky, nářečí) jsem se s ohledem na studijní charakter tohoto textu rozhodl pro dělení pramenů na primární a sekundární. V současné době kromě slovníků staré češtiny a knižních edic staročeských textů představují nový typ neocenitelných informačních zdrojů také na Internetu zpřístupňované korpusy a databáze digitalizovaných fondů.

Otázky a úkoly:

1. Kdo je autorem *Slovníku staročeského* a zakladatelem české diachronní jazykovědy?
2. Jaké znáte slovníky staré češtiny?
3. Co jsou to archaická nářečí?
4. Charakterizujte *DIAKORP* a *Vokabulář webový*?
5. Pracujte se staročeským slovníkem, např. *Malý staročeský slovník* (Praha 1979). Ve slovníku zjistěte význam následujících slov:
blána, drbiti, komoň, ofěrovati, orudie, rakvicě, řepik, smúcěti se, váda
6. Přečtěte si následující ukázku staročeského textu (Podkoní a žák) a pokuste se o jeho převod do nové češtiny:
„*Druhý, ten se starší zdáše, / vždy sedě bradku súkáše, / na němž kabátec úzký, krátký, / a dosti zedrané šatky; / okasalý tak dvorně, / k tomu' bieše obut v škorně: / ty' biechu drahně povetšely, / avšak okolo děr cely, / skrzě něž viděti nohy. / A také bieše up'al ostrohy, / točenku maje na hlavě. / Tak, jakž jej sezřech právě, / jistěť mi se dvořák zdieše; / hřbelce za pasem jmieše.*“

Slovníky staré češtiny:

BĚLIČ, Jaromír. KAMIŠ, Adolf. KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník*. Praha 1979.

GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský I (A–J), II (K–netbanlivost)*. Praha 1970.

ŠIMEK, František. *Slovníček staré češtiny*. Praha 1947.

Další literatura:

JUNGMANN, Josef. *Slovník česko-německý I–V*. Praha 1834–1839.

Vokabulář webový je dostupný na internetové adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Webové stránky Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR jsou dostupné na internetové adrese <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=staroces>.

Z edičních výborů (čítanek) staročeských textů doporučuji zejména:

DAŇHELKA, Jíří a kol. (ed.). *Výbor z české literatury doby husitské sv. 1*. Praha 1963.

HAVRÁNEK, Bohuslav a kol. (ed.). *Výbor z české literatury doby husitské sv. 2*. Praha 1964.

HAVRÁNEK, Bohuslav. HRABÁK, Josef a kol. (ed.). *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha 1957.

3 GRAFICKÝ SYSTÉM STARÉ ČEŠTINY

V této kapitole se dozvíte:

- o staročeských psacích soustavách;
- o vývoji pravopisu;
- o vztahu pravopisu a zvukové roviny jazyka.

Po jejím prostudování budete schopni:

- charakterizovat jednotlivé pravopisné systémy češtiny;
- určit typ pravopisu staročeské památky;
- vysvětlit současnou podobu pravopisu z hlediska vývoje jazyka.

Klíčová slova této kapitoly:

pravopisné systémy, primitivní (jednoduchý) pravopis, spřežkový pravopis, starší spřežkový pravopis, mladší spřežkový pravopis, diakritický pravopis, bratrský pravopis, novočeský pravopis, analogická úprava, reforma skladná, pravidla českého pravopisu

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:
2,0 h + 0,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Kapitola věnovaná vývoji českého pravopisu Vás postupně za pomoci ukázek původních textů provede různými grafickými systémy. Usiloval jsem o to, aby popis následujícího systému vždy vycházel z charakteristiky předchozího, tedy s důrazem na to, co je nové, odlišné apod. Vývoj staročeského pravopisu končím až na počátku 20. století jeho kodifikací v Pravidlech českého pravopisu. Pro snazší zapamatování doporučuji, abyste si spojili každý pravopisný systém s konkrétním slovem a jeho pravopisem. Můžete k tomu využít schéma na straně 22 (přehled pravopisných systémů).

3.1 Etapy vývoje českého pravopisu

V období zhruba 800 let písemnými prameny doloženého vývoje češtiny se setkáváme celkem se čtyřmi, respektive pěti, nepovažujeme-li bratrský pravopis za pouhou variantu diakritické psací soustavy, **pravopisnými systémy**. Jejich východiskem byla latinka, která však nebyla příliš vhodná pro zachycování zvukové stavby češtiny, protože měla méně písmen než stará čeština fonémů. Různé grafické systémy se tedy s tímto problémem vyrovnávaly různým způsobem.

*staročeské
pravopisné systémy*

*přehled
pravopisných
systémů*

Následující přehled představuje posloupnost jednotlivých typů pravopisu s příklady. Bude Vám sloužit jako základní osnova pro další výklad, budete se k němu vracet.

3.2 Primitivní (jednoduchý) pravopis

*pravopis
nejstarších
památek*

Primitivním (jednoduchým) pravopisem jsou psány nejstarší památky českého jazyka (např. bohemika, glosy, přípisky) až do konce 13. století. Jeho grafika využívá latinské abecedy. Primitivní pravopis ovšem musel řešit rozdíl mezi velkým počtem hlásek staré češtiny a nedostatečným souborem písmen latinky. Výsledkem bylo, že hlásky v latině neexistující byly zaznamenávány pomocí grafémů pro podobné latinské hlásky. Z této skutečnosti pak plynula nejednoznačnost zápisu: jedno písmeno označovalo několik hlásek; nejnápadnější to bylo u sykavek. Např. litery *f/s* mohly označovat hlásku [s] – *geft*, hlásku [š] – *dufnicoma*, hlásku [z] – *drafie*, hlásku [ž] – *iehos* nebo hlásku [č] – *Bosko* (osobní jméno *Bočko*, *Boček*).

K počátkům českého pravopisu doporučuji:

PLESKALOVÁ, Jana. K počátkům českého pravopisu. *Listy filologické* 122/1999, s. 167–175.

PLESKALOVÁ, Jana. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno 1998.

PLESKALOVÁ, Jana. Základní problémy rekonstrukce bohemik. *Acta onomastica* 36/1995, s. 202–206.

Ukázka textu Kristiánovy legendy (*Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius*) z 10. století s četnými bohemiky (osobní a zeměpisná jména) zapsanými primitivním pravopisem:

„...*Hic cum excellentissime forme et egregie iuventutis flore nitesceret, quodam tempore negotii sui populique sibi commissi causa ducem suum vel regem Zuentepulc Moravie adiit, a quo benigne suscipitur et ad convivium pariter cum reliquis adsciscitur. ... Habuit eciam et uxorem nomine Liudmilam, filiam Slaviboris comitis ex provincia Sclavorum, que Psou antiquitus nuncupabatur, nunc a modernis ex civitate noviter constructa Mielnik vocitatur. ... Sed idem sancti martyris necatores, eum, quem usque ad mortem persecuti sunt, nec mortuo parcere cupientes, cursu rapido civitatem Pragam adeunt et omnes amicos eius - quos bonos bono adhesisse credimus - diversa et crudeli morte perimunt et infantes eorum vivos in profundo fluvii Wltavie dimerserunt.*“

Kristiánova
legenda

3.3 Spřežkový pravopis

Pokročilejší psací soustavou z hlediska přesnosti a jednoznačnosti záznamu českých hlásek byl **spřežkový pravopis**. V památkách se objevoval od počátku 14. století a používal se běžně až do konce 15. století.

Jeho stopy najdeme i v obdobích pozdějších; dodnes má česká abeceda spřežku *ch* pro označení hlásky [x], např. *chleba, pochybovat*.

spřežky

3.3.1 Starší spřežkový pravopis

Starší spřežkový pravopis se objevuje v památkách 1. poloviny 14. století. Jsou jím psány nejstarší staročeské legendy (např. Legenda o Pilátovi a Jidášovi, o Panně Marii, o umučení Páně) a rovněž nejstarší zlomky Alexandreidy (např. zlomek jindřichohradecký nebo českobudějovický). Pro starší spřežkový pravopis je charakteristické důsledné rozlišování ostrých a tupých sykavek.

spřežkový pravopis
starší

Ukázka textu Legendy o Jidášovi z počátku 14. století:

transliterovaný text

(přepis latinkou zachovávající
původní pravopis)

„*Sena plachzuczi pobiese,
Pilát, czo zzie zztalo, tyese.
Prsida pochzie rozprawiety,
an pak, nechtiew dozzlyffiety,
„netbay,“ wecze, „nycze na to,
gdyst iezzt owocze notyato.
Bude-li to, se chlap zznyde,
tobie [zz] zzbosim sena prside.*“

transkribovaný text

(přepis novočeským pravopisem)

„*Žena plačúci poběže,
Pilát, co se stalo, tieže
Přída počě rozprávěti,
an pak, nechtěv doslyšěti,
„netbaj,“ vece, „nice na to,
gdyžl' jest ovoce nótjato.
Bude-liť to, že chlap snide,
tobě s sbožím žena přide.*“

Legenda o Jidášovi

3.3.2 Mladší spřežkový pravopis

Mladší spřežkový pravopis se objevuje ve staročeských památkách od konce 30. let 14. století a setkáváme se s ním až do konce 15. století. Jsou jím psány rozsáhlé texty (např. Dalimilova kronika, Hradecký rukopis, Bible drážďanská). Pro mladší spřežkový pravopis je charakteristické rozlišování

spřežkový pravopis
mladší

znělých a neznělých souhlásek. Přejchod mezi oběma systémy spřežkového pravopisu nebyl náhlý, ale probíhal postupně.

Legenda
o svatém Prokopu

Ukázka textu Legendy o svatém Prokopu (Hradecký rukopis) z 2. poloviny 14. století:

„Gyz bieffe pro buoh wfeczko rozdal,
neb gmu buoh byl fmrt zwieftowal;
i bieffe fye wfeho zbawil,
nez gedyne rucho na ffobie oftawil.
Weczye: „Myly fynu, mnyet gefť f tohoto fwietu fnyti,
Nebud len do trzetie doby dne zde byti.
Az mye do rowu doprowodie,
tutot mu fukny tobie dadie.“

3.4 Diakritický pravopis

používání
diakritických
znamének

Diakritický pravopis se objevuje v památkách 15. a první poloviny 16. století. Souběžně s ním se však dále užívalo pravopisu mladšího spřežkového. V polovině 16. století se setkáváme s jeho modifikovanou podobou označovanou jako **bratrský pravopis**. Úplně se diakritický pravopis prosadil až v nové češtině.

S náznaky používání diakritických znamének pro označování délky vokálů a měkkosti konsonantů se setkáváme již ve 14. století. Ale vytvoření důsledné psací soustavy je až záležitostí autora latinského traktátu *Ortographia bohemica*, který bývá připisován Janu Husovi. Pro označování délky volí „*punctus longus*“, tedy čárku; původní souhláskové spřežky a tvrdé *l* označuje tečkou, „*punctus rotundus*“.

Nedělní postila

Ukázka textu Husovy Nedělní postily z roku 1413. Tečku, *punctus rotundus*, nahrazujeme v transliterované verzi háčkem:

„Dai pán bóh, aby z té fmrti mnozi wfťali a byli obžiwíce w duřfi ofwieweni.
Třeťi fmrti vmřel bohatec, genž gefť odlučenie od radofti wiečne. O te die
Dauid: Smrt hřieřnikow naihorřie. Mily Kryfte, rač nas te fmrti zbauiti; nebř
hrozne gefť flowo twe, že vmřel gefť bohatec a pohřeben gefť w pekle.“

Husova
nabodenička

Lingvistka Jana Pleskalová vyvrátila zažitý a tradovaný názor, který připisoval staročeské označení čárky a tečky (dnešní háček), tedy *nabodeničko dlúhé* a *krátké*, Janu Husovi. Např. ve Flajšhansově práci *Náš jazyk mateřský* (Praha 1924, s. 229) se píše: „Jenže Hus soustavu provedl veskrze a důsledně; dlouhou, tenkou čárkou (řikal jí ‚nabodeničko dlúhé‘) označoval dlouhé samohlásky ... tečkou, (nab. ‚krátké‘) označoval souhlásky znění od latiny odchýlného... – a všechny ty své zásady uložil v latinském traktátě o pravopise...“

Pleskalová ukázala, že termíny *nabodeničko krátké* a *dlúhé* se objevují až v doslovu k Bibli šafhauzské (z první poloviny 15. století). Tam najdeme následující text: „Také věz, ktož čteš v této bibli, kdež nalezneš nad i krátké nabodeničko, žeť má spěšně to slovo řčeno býti, jako takto: město latíně civitas. A kde dlúhé, že to slovo s prodlúžením má řčeno býti, jako takto: miesto, latíně locus.“ (PORÁK, Jaroslav. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha 1979, s. 402).

Editor Alois Vojtěch Šembera však oba texty spojil, doslov k Bibli šafhauzské považoval omylem za Husovu předmluvu a vydal jej spolu s *Ortographií* pod názvem *Mistra Jana Husi Ortografie česká* (Wien 1857).

HUS, Jan. Pravopis český. In: *Mistra Jana Husi sebrané spisy, sv. V. Spisy české, díl II*. SVOBODA, Milan. FLAJŠHANS, Václav (ed.). Praha 1904, s. 105–113.

3.5 Bratrský pravopis

S **bratrským pravopisem** se setkáváme v textech od 16. století až do oprav pravopisu v 1. polovině 19. století. K jeho prosazení, odtud také jeho název, přispělo především používání v tiscích českých bratří. Jedná se o upravený pravopis, který je výsledkem kompromisu mezi pravopisem spřežkovým a diakritickým. Tečka nad souhláskami, punctus rotundus, byla nahrazena háčkem, např. *Božj, včedlnjk*. Délka se označovala čárkou nad samohláskou, hláska [í] se zapisovala jako *j*, např. *podložjce pod kapradj papjr*. Souhláska [š] se označovala spřežkou *ff*, např. *vffecken fwět*. Po *c*, *z*, *s* se psalo *y*, např. *při koncý měřýce čerwna*. Dvojhláska [ou] se stále zapisovala jako *au* a hláska [ú] z původního [ó > uo] jako *ú*, např. *k fffurmům ženau*.

*pravopis
bratrských textů*

Ukázka textu z knihy Anti-Alkorán Václava Budovce z Budova z roku 1614:

„A ti Rychtařj Turečtj k tomu dohlédagj, a nebohé Sedláky Křefťanské k tomu co nějaka howada ženau, aby na ty Turky Wogáky, kteříž s těch wefnic fwé wychowánj magj, pilně robotowali a w Roljch pracowali: Nebo Turcy negfau žádnj Hofpodářj, a řjdcý také řemesflnjcy, než toliko Wogácy a chtěgj z mozoľů a z robot a z potu Křefťanského, ano y z krwe gich žiwj býti.“

Anti-Alkorán

PORÁK, Ladislav. *Humanistická čeština: Hláskoslovi a pravopis*. Praha 1983.

3.6 Novočeský pravopis

Novočeský pravopis se ustálil v první polovině 19. století. Obrozenci provedli následující úpravy a opravy bratrského pravopisu:

*pravopis nové
češtiny*

- **tzv. analogická úprava** – 1819: po *c* se začalo psát pouze *i/í*, po *s* a *z* se psalo *i/í* nebo *y/ý* podle etymologie nebo morfologické analogie, např. *lesík, mrazík* podle *chlapík, koník; bozi, kosi* podle *páni*;
- **tzv. reforma skladná** – 1842: písmeno *g* začalo označovat hlásku [g], písmeno *j* v platnosti hlásky [í] bylo nahrazeno grafémem *í*, písmeno *j* začalo označovat hlásku [j];
- 1849: *w* bylo nahrazeno *v*, *ou* se začalo používat místo *au*.

analogická úprava

reforma skladná

V roce 1902 vyšla pod redakcí Jana Gebauera první **Pravidla českého pravopisu** pod názvem *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvaroslovi s abecedním seznamem slov a tvarů* (Praha 1902).

*Pravidla českého
pravopisu*

Ukázka textu z I. dílu Jungmannova Slovníku česko-německého z roku 1835:

Jungmannův Slovník

238 CISAŘOVÁNÍ — CISTERCIENSKÝ.

CISAŘOVÁNÍ, *n., s. v.* cisařugi, das Regiment, die Regierung (des Kaisers.) *Scip.*

CISAŘOWIC, *e, m., syn cisařůw, Kaiserprinz. Dal.*

CISAŘOWICE, *e, f., mel. cisařowna, kaiserliche Prinzessin. D.*

CISAŘOWNA, *y, f., dcera cisařowa, die Kaiserstochter. I počne cisařownu milowati. Dal. c. 39. — b) CISAŘOWNA = cisařowa, die Kaiserin. Us.*

CISAŘOWNIN, *a, o, adj. poss., což cisařowny gest, der Kaiserstochter gehörig. — b) = cisařowé náležej, der Kaiserin gehörig.*

*CISAŘOWSTWO, *a, n. = cisařstwo, Kaiserthum. Cieszarzowstwo twe, imperium tuum. Ps. mus. 85, 16.*

CISAŘOWÝ, *adj., cisařůw, Kaiser. Cisařowá stolice (město.) Forum Tiberii. Rež.*

CISAŘSKOKRÁLOWSKÝ, *adj., -ský, adv., caesareo-regius, kaiserlich = königlich.*

CISAŘSKÝ, *adj., -ský, po -sku, adv., cisaři náležej, kaiserlich, Caesareus. Cisařská komora, t. královský komornj soud, das Kaiserliche Hofgericht. Cisařský dvůr, t. Cisařský dvůr.*

Ukázka textu z 1. vydání Máchova Máje z roku 1836:

Máchův Máj

14

Blaudila blankytnými pásky,
 Planaucj tam co slzy lásky.
 I světy gich w oblohu skwaucj
 Co wo chrám věčné lásky wzešly;
 Až se — milostj k sobě wraucj
 Změniwše se w giskry hasnaucj —
 Blandjcej co milenci sešly.
 Anplné lůny krásná twát —
 Tak bledě gasná gasně bledá,
 Gak milence milenka hledá —
 We růžowau wzplanula zát;
 Na wodách obrazy swé zřela,
 A sama k sobě lúskau mřela.
 Dál blyštil bledý dworů stjn,
 Genž k sobě šly wždy bljž a bljž,
 Gak w obgetjby njž a njž
 Se winuly w saunraku kljn,
 Až posléz šerem w gedno splynau.
 S nimi se stromy k stromům winau. —
 Neyzáze stjn šero hor,
 Tam bñjza k boru k bñjze bor
 Se klonj. Wlna za wlnau
 Potokem apčchá. Wře plnau —
 W čas lásky — lúskau každý twor.

Předchozí ukázky (Jungmannův Slovník česko-německý, Máchův Máj) reprezentují stav již po úpravě analogické, ale ještě před skladnou reformou. Porovnejte pravopis obou ukázek se současnou pravopisnou normou.

Dvoznačnosti pravopisu 1. poloviny 19. století využil režisér František Vlácil, když svůj film o Máchovi nazval *Mág* (1987; básník jako mág, ale i odkaz na báseň v prvním vydání nadepsanou *Mág*). Původní pravopisnou podobu si dodnes uchovala také některá osobní jména, např. příjmení *Lauda/Louda*, *Kaucký/Koucký*, *Saudek/Soudek*, *Girsa/Jirsa*.

Po zavedení obrozenských úprav pravopisu někteří staromilci odmítali přijmout nová pravidla, jedním z nich byl např. historik Václav Vladivoj Tomek, který se až do smrti psal jako Wáclaw Wladiwoj Tomek. Tomek stejně jako např. František Palacký odmítal přijmout také psaní *ou* za původní *au*. Nebyl to v dějinách českého pravopisu jediný střet zastánců nového pravopisu se staromilci. Už při prosazování tzv. úpravy analogické se obrozenská společnost rozdělila na dva tábory: jotisty, přívržence nové úpravy, např. Josef Dobrovský, Josef Jungmann, Václav Hanka, a na ypsilonisty, zastánce psaní *y* po *c*, *z*, *s*, např. gramatik Jan Nejedlý.

K pravopisným sporům 19. století např.:

TĚŠNAR, Hynek. K pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč* 83/2000, s. 243–252.

Základní literatura:

KŘÍSTEK, Václav. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, Jaromír. KAMIŠ, Adolf. KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník*. Praha 1979, s. 693–698.

LUTTERER, Ivan. K dvěma systémům spřežkového pravopisu v češtině 14. století. *Slavica Pragensia* 11/1964, s. 73–77.

PLESKALOVÁ, Jana. *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 13–21.

STARÝ, Zdeněk. *Psací soustavy a český pravopis*. Praha 1992.

Další literatura:

Vliv českého spřežkového a diakritického pravopisu na cizí jazyky ukazuje:

FRINTA, Antonín. Mezinárodní význam českých pravopisných soustav. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu I*. Praha 1940, s. 59–61.

K vývoji interpunkce a označování kvantity doporučuji:

DÉCSY, Gyula. K dějinám označování samohláskové kvantity. *Slovo a slovesnost* 16/1955, s. 52–55.

PLESKALOVÁ, Jana. *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 19–21.

ŠLOSAR, Dušan. Průřez vývojem staročeské interpunkce. *Listy filologické* 89/1966, s. 164–170.

Shrnutí kapitoly

Český pravopis prošel několika vývojovými etapami: primitivní, spřežkový (starší a mladší), diakritický, bratrský a novočeský. Každá pravopisná soustava různým způsobem řešila, jak zachytit specifika českého hláskového systému, zejména tupé a ostré sykavky, měkkost, znělost a kvantitu.

pravopisné
drobnosti

Otázky a úkoly:

1. Jaké jsou etapy vývoje českého pravopisu? K zopakování využijte schéma v kapitole 3.1 na straně 22.
2. V textu ukázky na straně 23 (Kristiánova legenda) vyhledejte bohemika. Určete jejich novočeskou pravopisnou podobu nominativu. Na základě vybraných slov charakterizujte primitivní pravopis.
3. Soustřeďte se v textech na straně 23 a 24 (Legenda o Jidášovi, Legenda o svatém Prokopu) na slova obsahující sykavky. Porovnejte, jak se liší pravopis sykavek (tupé x ostré, neznělé x znělé).
4. Z ukázky textu na straně 24 (Husova Nedělní postila) vyvodte a příklady doložte základní rozdíl mezi spřežkovým a diakritickým pravopisem.
5. Určete, jakým pravopisem jsou psány následující ukázky staročeského textu. Přiřaďte písmeno ukázky k typu pravopisu. K jednomu typu pravopisu lze přiřadit více textů:

....., ... – primitivní pravopis   ..... , ... – spřežkový pravopis mladší
 ..... , ... – spřežkový pravopis starší   ..... , ... – diakritický pravopis
 ..... , ... – bratrský pravopis

a) „*Přednj měg o zdrawj péci: neb fyc nenařjkeg:
 Swau wlaftnj na Nemoc, půwod fobě fám gfa bolefti.*“

b) „*Milofrdny fpaffitel, pan w femohucy, fyn boži Gežiš Krisftus, prawy boh a
 prawy člouiek, při fel gefť na fwiet, aby fwiedečtuie prawdie wydal...*“

c) „*Sluncze zapade za horu a tmy poczechu zemi przikrywati a hwiezdy fwoy
 blefk okazowachu; fgidechu fe krali, wewody y kniezata do ftanu krale
 Agamenowa, fweho zprawcze, w radu, a toliko o to fe radili, kterak by mohli
 Hectorsa zahubiti...*“

d) „*Wiezz, set zzie chzazz blisi k tomu,
 hodowawffe gity k domu,
 giedffe daty mizzu druhu.*“

e) „*Tehdy orel bez meffkanie,
 flyffew kralowo kazanie,
 fta przed kralem fwymy ptaky,
 ano giz zwierzat hluk taky...*“

f) „*...na zmirt prodano,
 iehos nam zlaune wzcreffenie
 wezele dano*“

6. Vraťte se k předchozím ukázkám na stranách 23–26 (Kristiánova legenda, Legenda o Jidášovi, Legenda o sv. Prokopu, Nedělní postila, Anti-Alkorán, Jungmannův Slovník česko-německý a Máchův Máj) a vyvodte zásady pro označování kvantity (délky) samohlásek v jednotlivých pravopisných soustavách.

4 PRÁCE SE STAROČESKÝMI TEXTY – TRANSKRIPCE A TRANSLITERACE

V této kapitole se dozvíte:

- o způsobech zpřístupňování staročeských textů;
- o transliteraci, transkripci a transumeraci;
- o zásadách ediční práce.

Po jejím prostudování budete schopni:

- pracovat se staročeským textem i v jeho původní podobě;
- transliterovat staročeský text;
- transkribovat staročeský text dle transkripčních pravidel.

Klíčová slova této kapitoly:

bastarda, fraktura, gotické písmo, abbreviatury, ligatury (slitky), kritická edice, transliterace (paleografický přepis), transkripce (diplomatický přepis), transnumerace, základní transkripční pravidla

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:
2,0 h + 0,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Práce se staročeskými texty má nejedno úskalí. První problém představuje porozumění obsahu textu, které ztěžuje odlišná gramatika, a zejména lexikum. Další obtíže, pokud pracujete s originály textu nebo jejich kopiemi, přináší jiná grafika a její převod do nové češtiny. Proto je nezbytné používat staročeský slovník, např. Malý staročeský slovník (Praha 1979). Pro snadnější zapamatování transkripčních pravidel doporučuji vždy vycházet z práce s textem, na konkrétním příkladu nebo slově si správný přepis lépe zapamatujete.

Pracujte také s čítankou staročeských textů v transliterované podobě: Chrestomatie k vývoji českého jazyka (Praha 1979).

4.1 Specifika staročeských textů

Staročeské texty, rukopisy i tisky, jsou psány odlišným pravopisem, a také odlišným písmem.

Nejčastějším písmem středověkých rukopisů je **bastarda** (písmo určené pro rychlé psaní) nebo **fraktura** (slavnostní, dvakrát lomené písmo), běžně jsou obě označovány jako **gotické písmo**. Středověké rukopisy se také vyznačují zvláštnostmi, které písáři usnadňovaly psaní. Šlo především o **abbreviatury**, tedy zkratky často používaných slov nebo nahrazování slov prvními písmeny a koncovkou, např. *ge^o* (jeho), *bozie^u* (božímu), *bozie^o* (božího), *g^t* (jest), *sw^u* (svatému), *obecne^u* (obecnému), *řečeně^u* (řečenému). Kromě abbreviatur se ve starých rukopisech setkáme také s **ligaturami** (**slitky**), tedy dvěma literami spojenými jedním dříkem (hlavní svislý nebo

gotické písmo

abbreviatury

ligatury

šikmý tah písmena), např. *Æ* v latinských textech, ve staročeských např. spojení grafémů *zr*.

Běžnou praxí starých písařů bylo, že celý text psali in continuo, tedy souvisle, bez členění odstavci, interpunkčními znaménky a velkými písmeny; často rovněž spojovali předložky se slovem, např. *podelfti*, tedy *pode lstí*.

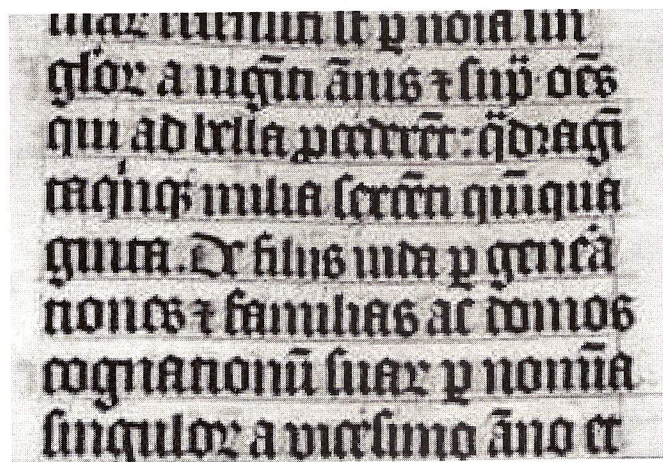

Slovník zkratek běžných ve starých rukopisech najdete např. v těchto pracích:
HULAKOVSKÝ, Jan. *Abbreviaturae vocabulorum*. Praha 1913.
KOPECKÝ, Milan. *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*. Praha 1978.

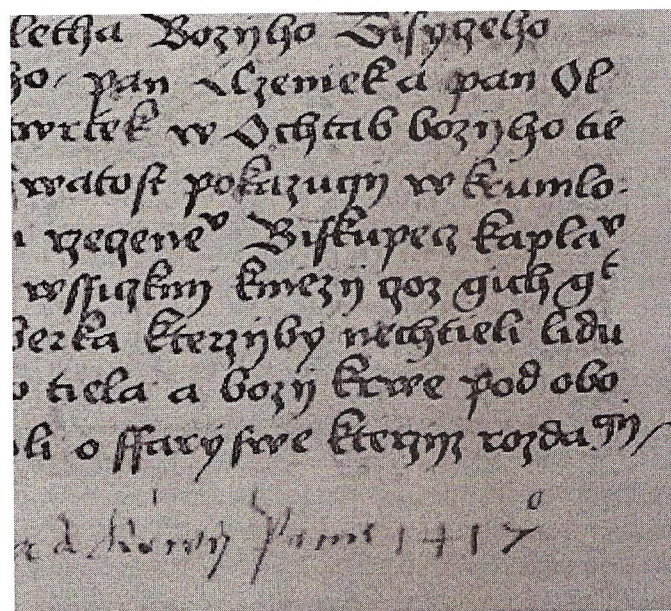

fraktura
a bastarda

Ukázky gotického písma:

fraktura

bastarda

4.2 Typy edic – transliterace a transkripce

Staročeské texty jsou zpřístupňovány formou **kritických edic** s poznámkovým aparátem, různocšteními v jednotlivých rukopisech, komentářem a slovníčkem,

kritické edice

případně také formou fotografických faksimilií. Pro ediční přepis může být zvolena buď transliterace nebo transkripce.

Transliterace (někdy označována též jako **paleografický přepis**) slouží především pro vědecké účely. Rozumí se jí přepis textu latinkou, ovšem při zachování původního pravopisného systému, např. spřežkového pravopisu. Transliterace se používá hlavně pro starší památky, přibližně do roku 1400.

transliterace

Vzorovou edici transliterovaného staročeského textu reprezentují např.:
CEJNAR, Jiří. HRABÁK, Josef. *Nejstarší české veršované legendy*. Praha 1964.

TRAUTMANN, Reinhold. *Die alttschechische Alexandreis*. Heidelberg 1916.

*transliterované
edice*

Transkripce (někdy označována též jako **diplomatický přepis**) představuje přepis staročeského textu podle pravidel novočeského pravopisu. Transkripce je běžnější formou zpřístupňování staročeských textů, jejím cílem je maximální zpřístupnění textu čtenáři, ovšem při zachování podstatných jazykových charakteristik.

transkripce

Kromě transliterace a transkripce je třeba zmínit ještě **transnumeraci**, tedy převod z jedné soustavy číslic do druhé, např. z římských číslic na arabské, popřípadě z cyrilice, jejíž grafémy měly i číselnou platnost, na arabské číslice.

transnumerace

Porovnání transliterovaného a transkribovaného textu (Dalimilova kronika):
transliterovaný text:

transkribovaný text:

„Kdyz knyez brzyeczislaw gy tu wzwiedie
Mezi panyczy takto powiedie
Nebo te dyewki dobudu
nebo sweho zywota zbudu
Do klaftera gyede gezdeczky
Ale klafter wybi wogenski
Gytka czyefarzownie dychu
A kdyz czechi w klafter gdyechu
Gytka w farlatney kapiczi
Skry fie za oltarzem w kapliczi
knyez gytka z klaftera wywede
A po tom fny na kon wfiede“

„Když kněz Břěčislav ji tu vzvědě,
mezi panici takto povědě:
„Nebo té dievky dobudu,
Nebo svého života zbudu!“
Do kláštera jěde jezdecky,
ale klášter vybi vojensky.
Jitka ciesařovně diechu.
A když Čechy klášter jdiechu,
Jitka v šarlatněj kapiczi
skry sě za oltářem v kapliczi.
Kněz Jitku z kláštera vyvede
a po tom s ní na kón vsěde.“

*srovnání
transliterovaného
a transkribovaného
textu*

Srovnejte též ukázkou na straně 23 (Legenda o Jidášovi).

Zpřístupňování staročeských textů se řídí následujícími **základními transkripčními pravidly**:

*transkripční
pravidla*

- text se přepisuje latinkou;
- interpunkce, diakritika, velká písmena se přepisují dle novočeského úzu (současná platná Pravidla českého pravopisu);
- římské číslice se nahrazují arabskými, s výjimkou např. měsíců, pořadí panovníků apod.;
- abbreviatury se důsledně rozepisují, např. *bozie^o* > *božieho*;

přepis
jednotlivých
hlásek

- zachovávají se morfologické charakteristiky textu, např. *mnoho dnow* > *mnoho dnów* (ze staročeské koncovky maskulin -*ów* vzniklo dalším vývojem novočeské -*ů*), *chczyt zradyty* > *chciť zraditi*, *neftydymy* > *neštydymy* (1. osoba plurálu slovesa *štydět se*).

Největší problém při transkripci ovšem představuje přepis jednotlivých hlásek, zejména vokálů. V následujícím přehledu uvádíme pravidla pro přepis hlásek:

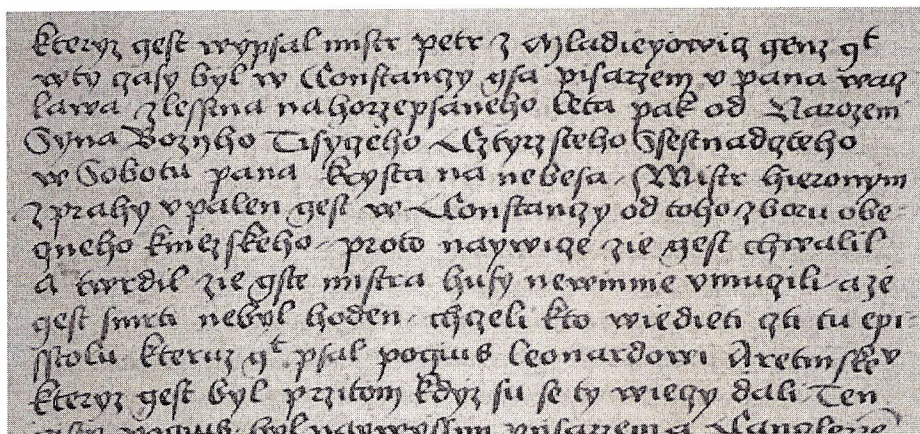
- *f, g, cz, rz* a další spřežky přepisujeme dle novočeského úzu, např. *s, j, č, ř*;
- souhláskovou skupinu *šč* zachováváme, např. *pufczy* > *púšči*;
- *w, u, v* v platnosti hlásky [v] přepisujeme jako *v*, např. *wffe* > *vše*, *Pauel* > *Pavel*;
- *v* v platnosti hlásky [u] přepisujeme jako *u*, např. *vczinili* > *učinili*;
- *i/y* přepisujeme dle novočeského úzu, např. *vczedlnyki* > *učedlníky*; *Sýra, Smůla a Gifkry ohniwé prffeli* > *síra, smůla a jiskry ohnivé přšely*;
- nepřehlasované *a* ponecháváme, např. *lezyali* > *ležali*;
- *au* se přepisuje jako *ou*, např. *lauka* > *louka*;
- *ej*, vzniklé vývojem z *y*, se zachovává, např. *mlegn* > *mlejn*;
- hláska [ó], z níž vývojem do nové češtiny vzniklo [ú], zapisované grafémem *ů*, se přepisuje jak *ó*, např. *bóh, kóň, stromów*;
- *uo*, mezistupeň vývoje [ó] > [ú], označované v nové češtině grafémem *ů*, se v přepisu zachovává, např. *buoh, kuoň, stromuov*;
- [ú], z něhož vývojem do nové češtiny vzniklo *ou*, se přepisuje jako *ú*, např. *rzkuetze* > *řkůce*;
- u textů vzniklých do poloviny 15. století se u krátkého *jať* (specifické staročeské samohlásky, která byla v dalším vývoji odstraněna) zachovává tzv. jotace, a to podle jejího rozsahu v rukopise; písaři ji obvykle označují jako *ye, ie*, popř. *e*, např. *drziewo* > *dřevo*; *frdczie* > *srdcě*; *tobie* > *tobě*; *vzrzie czlowieka* > *uzřě člověka* (dalším hláskovým vývojem došlo k zániku jotace, kromě pozice po retnicích, např. novočeské *dřevo, uzře*, ale *tobě, člověka*);
- spřežky *ie/ye*, které označují tzv. dlouhé *jať*, z něhož později vznikl diftong [ie], a v dalším vývoji [í], se přepisují jako *ie*, např. *hnyezda* > *hniezda* (> *hnízda*), *wyera* > *viera* (> *víra*), *wziety* > *vziety* (> *vzíty*);
- téžeslabičné *aj*, z něhož vzniklo novočeské *ej*, se zachovává, např. *dawayte* > *dávajte*; zachová se i psaní *ej* v těch případech, kde má nová čeština zpětnou analogii *aj*, např. staročeské *kraj* se v 16. století objevovalo v podobě *krej* a bylo zpětnou analogií vyrovnáno do novočeského *kraj*.

Shrnutí kapitoly

Staročeské texty jsou psány nejen odlišným pravopisem, ale i odlišným písmem. Proto je třeba při jejich zpřístupňování, ať už pro účely vědecké nebo čtenářské, provést jejich úpravu, transliteraci nebo transkripci. Při transkripci se vždy řídíme transkripčními zásadami pro přepis starých textů a novočeskými Pravidly českého pravopisu. K přepisu staročeských textů vždy používáme latinku.

Otázky a úkoly:

1. Jaká jsou grafická specifika staročeských textů?
2. Čím se liší transkripce od transliterace?
3. Co jsou to abbreviatury?
4. Proveďte transkripci následujících slov. Soustřeďte se na přepis konkrétních grafémů: g (gmeno, gest), w (prw, kowarz), rz (orz, twarz), cz (poczet, otecz), f (hoft, yozef), ff (naffeho, flyffieti), y (gynym lydem), v (rozvmem, vhaffena), aj (naywyffimu, nayffkodliwiegffi), uo (wuole, zubuow), o (rokow, dom, oraffe), u (chrustek, gfu, muz).
5. Transkribujte následující text (fotokopie, Staré letopisy české):

6. Porovnejte transliterovaný a transkribovaný text (Bible drážďanská). Opravte chyby v přepisu:

- transliterovaný text:

„Podobno gest kralowftwie nebeske czlowieku hofpodarzi, genz gest wyffel prwe z rana, chtye nagiety dielnyki do fwe winnyczie. A vgiednaw dielnyki z penyezie dennneho, puufy gie do fwe winnycie. A wyffed w trzety hodynu, vzrziew gine, ftogiece prazdni na trziffczy...“

- transkribovaný text s chybami:

„Podobno gest královstvie nebeské czlověku hospodáři, jenž jest visel prwe z rána, chtě najieti dělníky do fwé vinnice. A ujednaw , vzřev jiné stojiece prázdny na tržišti...“

Přehledy edičních zásad pro staročeské památky:

DAŇHELKA, Jiří. Směrnice pro vydávání starších českých textů. *Husitský Tábor 8*. Tábor 1985, s. 285–301.

KOPECKÝ, Milan. *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*. Praha 1978.

NĚMEC, Igor (ed.). Principy Staročeského slovníku. In: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha 1968, s. 16–49.

Obecné zásady ediční a poučení o starém jazyce českém. In: HAVRÁNEK, Bohuslav. HRABÁK, Josef a kol. (ed.). *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha 1957, s. 25–35.

VINTR, Josef. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 71/1998, s. 341–346.

Čítanka transliterovaných staročeských textů:

PORÁK, Jaroslav. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha 1979.

5 HLÁSKOVÝ VÝVOJ STARÉ ČEŠTINY

V této kapitole se dozvíte:

- o typech jazykových změn, zejména hláskových;
- o vývoji samohláskového a souhláskového systému;
- o vzniku nářečního rozdělení češtiny na základě historického hláskového vývoje.

Po jejím prostudování budete schopni:

- vysvětlit příčiny hláskových změn;
- popsat průběh hláskových změn;
- na základě hláskových změn datovat vznik staročeského textu.

Klíčová slova této kapitoly:

změny v jazyce, příčiny jazykových změn, vnitřní příčiny, vnější příčiny, funkční příčiny, hláskový vývoj, přehláska, ztráta jotace, diftongizace, monoftongizace, úženi, zpětná přehláska, nářeční diferenciacce, souhláskové změny, asibilace, historické depalatalizace, slabikotvorné hlásky, zánik tzv. pobočných slabik, disimilace, proteze, hiát, synizese

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:
3,0 h + 1,0 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Tato kapitola se dělí na dvě části: popis vokálních a konsonantických změn. Měli byste však mít na paměti, a snažím se na to stále upozorňovat, že toto rozdělení je pouze pro potřeby přehlednosti textu. Ve skutečnosti oba typy změn spolu úzce souvisejí a podmiňují se. Při vytváření kapitoly jsem si byl vědom, že základní učivo fonetiky, které je pro pochopení učiva nezbytné, je třeba alespoň částečně připomenout. Před studiem však doporučuji zopakovat si také základní fonetické a fonologické charakteristiky češtiny a také si připomeňte charakteristiku českých vokálů a konsonantů. Je to důležité pro další studium, neboť řada změn se týkala jen některých skupin hlásek.

Na konci kapitoly najdete korespondenční úkol č. 1.

5.1 Změny v jazyce

Jazyk se v průběhu staletí vyvíjí a mění. **Změny v jazyce**, k nimž dochází, se navzájem ovlivňují a nejsou vázané vždy jen na jeden jazykový plán.

Příčiny jazykových změn dělíme na:

- **vnitřní příčiny** – změny uvnitř jazykového systému, navzájem se ovlivňují a podmiňují;
- **vnější příčiny** – dochází k nim především v lexiku a syntaxi, vlivem společenského vývoje, také sousedstvím jazyků;

změny

příčiny změn

- **funkční příčiny** – formální stránka tvaru ustupuje tam, kde není nutná.

Vyberte typ příčiny jazykové změny (písmeno) a přiřaďte jej ke změně:

- ..... – vnější   ..... – vnitřní   ..... – funkční
- hlásková redukce, např. apokopa (zánik koncové hlásky) *-i* ve tvarech přechodníku přítomného pro ženský rod, např. *hledající* > *hledajúc* > *hledajíc*)
  - složitou větnou stavbu textů vyššího stylu 16. a 17. století lze vysvětlit vlivem humanistické latiny
  - vlivem provedení 1. staročeské přehlásky (např. *kaša* > *kašě* > *kaše*) došlo k oddělení tvrdých a měkkých deklinačních typů (např. *kaše*, *muže*, ale *žena*, *pána*)

Řešení:

...b.. – vnější příčina   ...c.. – vnitřní příčina   ...a.. – funkční příčina

Přehled jazykových změn, zejména hláskových, podává:

REJZEK, Jan. *Český etymologický slovník*. Voznice 2001, s. 21–31.

5.2 Typy hláskových změn

hláskové změny

Při popisu vývoje staročeského hláskosloví se setkáme s řadou **typů hláskových změn**. Následující úkol Vám pomůže v dalším studiu. Hláskové změny si na příkladech zopakujete a zařadíte si terminologii, s níž se budete v této kapitole neustále setkávat. Příklady, které budete k jednotlivým změnám přiřazovat, jsem vybíral ze staré češtiny.

Přiřaďte změny a jejich definici (číslice) k sobě. Potom doplňte příklady změn (písmena). K některé změně patří více příkladů:

přehláska = ...	např. ...., ..., ...
monoftongizace = ...	např. ...., ..., ...
diftongizace = ...	např. ...., ..., ...
úžení = ...	např. ...., ...
depalatalizace = ...	např. ...., ...
proteze = ...	např. ...., ...
hiát = ...	např. ...., ...
apokopa = ...	např. ...., ...
metateze = ...	např. ...., ...
disimilace = ...	např. ...., ...
asimilace = ...	např. ...., ...
asibilace = ...	např. ...., ...

popis změny:

- odlišení hlásek artikulačně blízkých
- vznik sykavkového šumu při výslovnosti měkkých souhlásek *l', d' a r'*
- změna nepřední samohlásky v přední

- 4) dvě různoslabičné samohlásky uprostřed cizího slova, vkládá se mezi ně nejčastěji *j* nebo *h*
- 5) sblížení dvou hlásek artikulačně nebo znělostí vzdálených
- 6) odpadnutí koncové hlásky, nejčastěji vokálu
- 7) etymologicky nepůvodní hláska na počátku slova před vokálem
- 8) změna diftongu (dvojhlásky) v monoftong (hlásku)
- 9) změna monoftongu (hlásky) v diftong (dvojhlásku)
- 10) ztráta příznaku měkkosti (palatálnosti)
- 11) změna *é* > *í*
- 12) přesmyknutí hlásek

příklad změny:

- a) *vzieti hrnec* > *vzíti hrnec*
- b) *kúpíme chleba* > *koupíme chleba*
- c) *buoh* > *bůh* [búh]
- d) *ihned* > *ihned*
- e) *zvláště* > *zvlášť*
- f) *juž* > *již*
- g) *mor'e* > *moře*
- h) *zelé* > *zelí*
- i) *Marie* > *Marije*
- j) *otci ukázal rány* > *otci ukázal rány*
- k) *obyvatelóv* > *obyvateluov*
- l) *na toho světa plaččivém moři* > *na toho světa plačtivém moři*
- m) *Izreael* > *Izrahel*
- n) *šćedry* > *štědry*
- o) *hýbán býval* > *hejbán bejval*
- p) *Brusnica* > *Brusnicě*
- q) *čbán* > *džbán*
- r) *inhd* > *ihned*
- s) *piš'ce* > *pištce*

Řešení:

přehláska = ...3..,	např. ...f., ...p., ...
monoftongizace = ...8..,	např. ...a., ...c., ...
diftongizace = ...9..,	např. ...b., ...k., ...o..
úženi = ...11..,	např. ...h., ...
depalatalizace = ...10..,	např. ...s., ...
proteze = ...7..,	např. ...d., ...j..
hiát = ...4..,	např. ...i., ...m..
apokopa = ...6..,	např. ...e., ...
metateze = ...12..,	např. ...r., ...
disimilace = ...1..,	např. ...l., ...n..
asimilace = ...5..,	např. ...q., ...
asibilace = ...2..,	např. ...g., ...

5.3 Samohláskové změny – chronologický přehled

Staročeský hláskový vývoj navazuje na předchozí změny zejména pozdní praslovanštiny (8.–10. století). Tehdy dochází k zániku a vokalizaci jerů, metatezi likvid, k zániku a změnám nosovek, ke kontrakci.

Ve vývoji staročeského hláskového systému představuje mezník konec 14. století, kdy vrcholí a končí nejdůležitější hláskové změny. Proto i rok 1400

je považován za orientační bod při dělení vývoje hláskosloví (změny do konce 14. století a změny pozdější).

V následujícím přehledu uvádím vždy nejprve popis **samohláskové změny**, její dataci, příklady, rozsah a výsledky.

*přehled
samohláskových
změn do konce
14. století*

Pamatujte, že údaje o dataci změn se mohou v jednotlivých učebnicích a odborných monografiích drobně lišit.

5.3.1 Změny do konce 14. století

1. staročeská přehláska přehláska 'a'/'ä' > ě/ie; změna závislá na měkkosti okolí, uprostřed slova mezi měkkými konsonanty, na konci po měkké souhláse; před tvrdou souhláskou měkké 'a/ä' ztvrdlo, např. *p'ätý* > pátý, ale *p'ät'* > pět, slyšal, ale *slyšali* > slyšeli;

Datace: přelom 12. a 13. století;

Příklady: *slyšati* > slyšeti, *duša* > dušě, *trp'á* > trpie;

Rozsah: důsledně provedena pouze v Čechách, v menším rozsahu provedena v moravských a slezských dialektech;

Výsledek: 1. staročeská přehláska výrazně odlišila měkké a tvrdé skloňovací typy, např. *dušě* x *žena*, přinesla alternace, např. *okolo Mediolána ležal* x *a tu sme leželi před městem*, které se později vyrovnaly; staročeské přehlásky, stejně jako např. monoftongizace *ie* > *i*, způsobily též např. homonymii koncovek u vokalických ultraměkkých kmenů např. typ *znamení*, *stavení*.

POZOR: přehláska není jakákoliv hlásková změna; je to změna nepřední samohlásky v přední asimilaci k jejímu souhláskovému okolí!

přehláska 'u > i přehláska 'u > i/'ú > í; změna je závislá pouze na měkkosti předchozího konsonantu;

Datace: 2.–3. čtvrtina 14. století;

Příklady: např. *klúč* > klíč, *jutro* > jitro, *dušu* > duši;

Rozsah: změna je důsledně provedena pouze v Čechách, neprovedena ve východomoravských a slezskomoravských nářečích.

přehláska 'o > ě přehláska 'o > ě/'ó > ie, změna je závislá pouze na měkkosti předchozího konsonantu;

Datace: 2. polovina 14. století;

Příklady: *Ježúšovi* > Ježíševi, *syn kovářov* > syn kovářiev;

Rozsah: změna byla pravděpodobně omezena a kromě několika případů (*koni*, *mořím*) nepronikla do spisovného jazyka; později byly její výsledky odstraněny vznikem nových analogických tvarů, např. *dědicěvi* vyrovnáno dle *mužovi* na *dědicovi*.

5.3.2 Změny od konce 14. století do 16. století

ztráta jotace změna 'ě > e; změna souvisí s depalatalizací souhlásek, viz strana 44 (historické depalatalizace);

Datace: probíhá ve 2. polovině 14. století, provedena až v 15. století;

Příklady: *Běžav bra se přeč na moře*, / *jadyž ni cesty ni sledu*, / *kdež neznati, kto kam jedú... > se, cesty, jedou*; jotace zachována po retnicích, např. *bědovat*

*přehled
samohláskových
změn od konce 14.
století do 16.
století*

[bjedovat], *pět* [pjet], *zvěst* [zvjest]; výslovnost [mňe] vznikla z původního [mje] artikulační asimilací v 15. století, dodnes např. moravská spisovná varianta [mjesto] a česká spisovná podoba [mňesto].

diftongizace ó > uo vydělení labializace u tvrdých souhlásek před *ó*, vzniká diftong *uo* (v případě krátkého *o* plně nerozvinuto);
 Datace: probíhá ve 2. polovině 14. století, zcela provedena až v 15. století;
 Příklady: *milý böh* > *milý buoh*, *nemóz navrácena býti* > *nemuož navrácena býti*, *hřiechóv* > *hřiechuov*.

diftongizace ý > ei
 Datace: konec 14. století, vrcholí v 15. století;
 Příklady: *čtvrty* > *čtvrtej*, *pýcha* > *pejcha*, *englickej port*, *některí smejšleji*;
 Rozsah: důsledně provedena pouze v Čechách, neprovedena ve východomoravských a slezskomoravských nářečích.

diftongizace ú > ou diftongizace *ú* > *ou*; změna je souběžná s diftongizací *ý* > *ej*;
 Datace: začíná na konci 14. století, vrcholí v 15. století, dokončena v 16. století;
 Příklady: *jide na púšť* > *jide na poušť*, *se vši špatnú stravú* > *se vši špatnou stravou*;
 Rozsah: důsledně provedena v Čechách, na západní a střední Moravě, nebyla provedena pouze ve východomoravských a slezskomoravských nářečích;
 Grafika: v grafice od 15. století až do roku 1849 zapisována jako *au*, např. *kaufek*, *wefelau*.

monoftongizace ie > í převládnutí *i*-ové složky v diftongu *ie* a následný vznik *í*;
 Datace: 15. století;
 Příklady: *léta ot narozenie syna božieho* > *léta od narození syna božího*, *se najjasnějšie knieže* > *nejjasnější kníže*;
 Rozsah: provedena na celém území českého jazyka s výjimkou okrajového nářečí v Branici u Opavy (dnes na území Polska).

POZOR: monoftongizace, např. *miesto* > *místo*, není úženi!

monoftongizace uo > [ú] ů vydělením labializace u tvrdých souhlásek před *ó* vznikl diftong *uo*, převládnutím *u*-ové složky v diftongu *uo* následně vznikl monoftong *ú*;
 Datace: 15. století;
 Příklady: *duovody* > *důvody*, *hraduov* > *hradů*, *buoh učinil* > *bůh učinil*;
 Rozsah: provedena na celém území českého jazyka;
 Grafika: v grafice od poloviny 16. století jako *ů* (*o* je nadepsáno nad *u*, vlastně původní *uo*).

úženi é > í zavřená výslovnost *é*, v souladu s obecnou tendencí dlouhých vokálů k větší zavřenosti, vedla ke sblížení s *í*;
 Datace: probíhá v 15. a hlavně v 16. století;

Příklady: *zjevily se nějaké ryby* > *zjevily se nějaký ryby*, *lněného semene* > *lněnýho semene*, *nejlepší lik jest vejce*; novočeské *polívka*, *kolínko*, *polínko*;
Rozsah: důsledně provedena pouze v Čechách a na západní a střední Moravě, neprovedena ve východomoravských a větší části slezskomoravských nářečích.

POZOR: úžení, např. *polévka* > *polívka*, není monoftongizace!

tzv. zpětná přehláska aj > ej těžeslabičné (tautosylabické) *aj* se mění na *ej*, příčinou této změny je sblížení *aj* s diftongem *ei*, výsledkem změny *y* > *ej*; změna se netýká různoslabičného (heterosylabického) *aj*, např. *vej-ce* (původně *vaj-ce*), ale *va-jec*;

Datace: probíhá v 15. a 16. století;

Příklady: *volaj* > *volej*, *najjistější* > *nejjistější*, *krajčí* > *krejčí*; analogii k jiným tvarům od téhož základu, např. *taj-ný*, ale *ta-jit*, *ta-jemství*, později některé případy odstraněny, např. *kraj* > *krej* (dnes *kraj*), *hraj* > *hrej* (novočesky *hraj*), *hajný* > *hejný* (novočesky *hajný*, ale příjmení *Hejný*),
Rozsah: důsledně provedena pouze v Čechách a v nářečích středomoravských, neprovedena ve východomoravských a slezskomoravských nářečích.

5.3.3 Nářeční diferenciacie češtiny a změny 16. století

*nářeční
rozrůznění češtiny*

Po provedení všech významných hláskových změn přibližně od poloviny 16. století nastává proces **nářeční diferenciacie češtiny**, který vyvrcholil ve 2. polovině 18. století. Do podoby částí jednotlivých nářečních skupin se promítly i místní vlivy, např. ve slezskomoravských nářečích došlo k zániku kvantity samohlásek, podobně jako např. v polštině.

nářeční změny: ej > é, ou > ó změny, jimiž se odlišila česká nářečí od nářečí moravských, respektive vydělení nářečí středomoravských;

Datace: ke změnám došlo až po provedení všech hláskových změn v 16. století;

Příklady: (*počkaj* >) *počekaj* > *počké*, (*młyn* >) *mlejn* > *mlén*, (*najlepší* >) *nejlepší* > *nělepší*, (*múka* >) *mouka* > *móka*, (*Olomúc* >) *Olomouc* > *Holomóc*, (*súd* >) *soud* > *sód*.

*hláskové
odlišnosti nářečí*

Jako pomůcka pro zapamatování hlavních hláskových odlišností českých a moravských a slezských nářečních skupin se používá věta *Dej mouku ze mlýna na vozík*.

česká nářečí:

středomoravská (hanácká) nářečí:

východomoravská (moravskoslovenská) nářečí:

slezskomoravská (lašská) nářečí:

dej mouku ze mlejna na vozejk

dé móku ze mléna na vozék

daj múku ze mlína na vozík

daj muku ze mlyna na vuzek

Zamyslete se a vysvětlete, proč pravopis názvu hotelu a rozhledny *Sůkenická* (nad obcí Staré Hamry, okres Frýdek-Místek) je chybný. Pracujte s *Českým jazykovým atlasem 5* (Praha 2006) a *Nástinem české dialektologie* (Praha 1972).

Nápověda: na jídelním lístku na východní Moravě také často najdete specialitu zvanou *kůsky*, např. *mařatické* nebo *valašské kůsky*.

Řešení:

Na Moravě a ve Slezsku neproběhla hlásková změna $ú > ou$, tedy názvy musí být zapsány *Súkenická* a *kúsky*. Pokud by byly zapsány *Sókenická* a *kósky*, původní, ovšem neexistující, podoba by musela znít *Sókenická* a *kósky*.

Následující ukázka (Gramatika česká Jana Blahoslava, kapitola Dialectus bohemicus) popisuje nářeční rozrůznění v 16. století. Všimněte si zejména autorovy metody popisu a hodnocení, jež vychází z jeho estetického dojmu:

„Item, některé věci na Moravě hned jinými jmeny se jmenují nežli v Čechách; o čemž dobré jest věděti. Jako, Moravci řkou sveřepý semenec, a Čechové ozimý. Hlavatice Moravci říkají konopě neposkoné, Čechové přísadě říkají hlavatice. Čechové řkou pěkným slovem hlemejšď; Moravci mrzutě slimák. Podletí, jaro; Moravci vesno, z vesna, inepta vox. Česky hlavatice, moravský přísada; první je lepší. Tak košťál a hloub nebo hloubi říkají někteří Moravci hloupí. Moravci nevědí co jest to pařez, než říkají tomu peň; inepte. ... Klíče po česku; Moravci mnozí takéž tak, ale okolo Hulejna klouče, a tam blíže k Strážnici klúče. ... Pupen po česku, pupenec po moravsku. Čechové jilm, Moravci břest říkají.

... A i toto znáti sluší, že i na Moravě velmi nejednostejně mluví. Okolo Meziříčí jinak. V Prostějově a vůkol jinak. V Bystřici potom i v Třebíči jinak. Jinak okolo Brna a Znojma. Rozdílně v Strážnici a Brodě etc. Nebo jakž kteří bližší sou Slezákům, jiní Slovákům, a jiní Čechům; tak se také v některých slovích a způsobích k nim připodobňují, často a mnoho s nimi, jako s sousedy, činiti mívajíce.

Ano i Čechové, mnohými způsoby jedni od druhých v řeči rozdílni sou. V Praze, a tu okolo Limburgka a Boleslavě, za to mám nejpěkněji a nejpravější jest česká řeč, ano i v Králově Hradci, a téměř i v Litomyšli. Hned potom jinak mluví v Litoměřicích a tam v Řípsku, jinak v Plzeňště. Tak jakž toho napřed po místech jest při příčinách nemalo dotýkáno.“

Vysvětlivky k textu: inepta vox = nevhodně, nejapně; Meziříčí = Velké Meziříčí; Bystřice = Bystřice nad Pernštejnem; Limburgk = Nymburk; Boleslav = Mladá Boleslav.

BLAHOSLAV, Jan. De dialectis. In: ČEJKA, Mirek. ŠLOSAR, Dušan. NECHUTOVÁ, Jana (ed.). *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno 1991, s. 368–372.

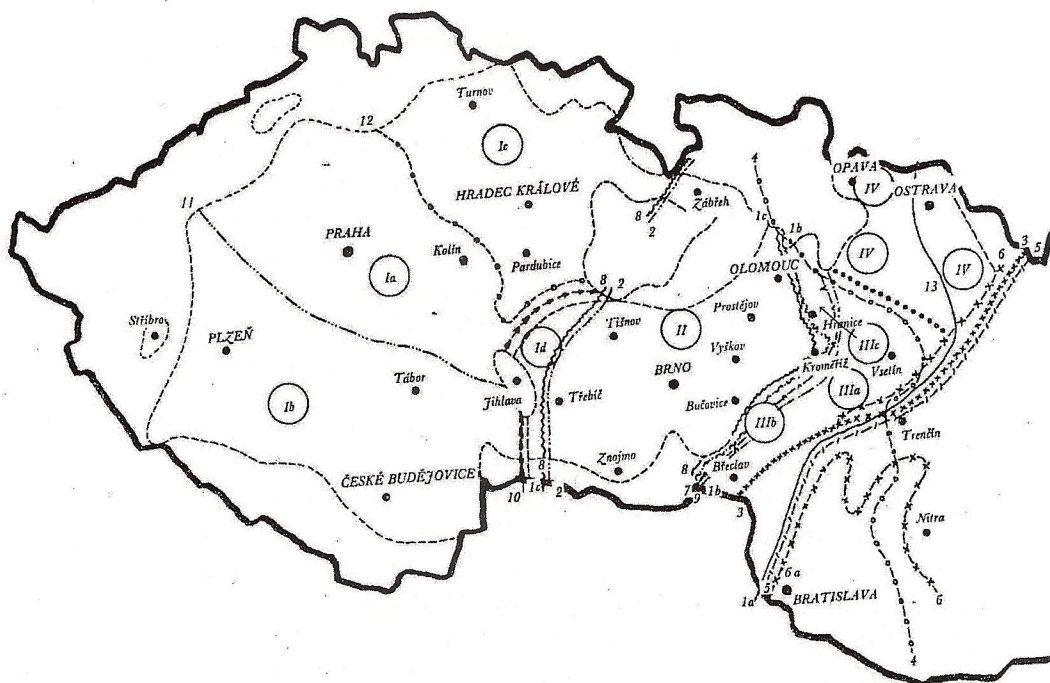
Podle posledních dvou odstavců ukázky textu *Gramatiky české Jana Blahoslava* (Brno 1991) zakreslete nářeční oblasti, jak je popisuje Jan Blahoslav, do mapy (viz níže). Mapu potom porovnejte se současným rozdělením českých, moravských a slezských dialektů, jejich skupin, podskupin a úseků, např. dle Běličova *Nástinu české dialektologie* (Praha 1972) nebo *Českého jazykového atlasu 4* (Praha 2002).

Gramatika česká
Jana Blahoslava
– dialekty

MAPA: vznik nářeční diferenciace češtiny v 13.–16. století
 (dle LAMPRECHT, Arnošt. ŠLOSAR, Dušan. BAUER, Jaroslav.
Historická mluvnice češtiny. Praha 1986, s. 422–423).

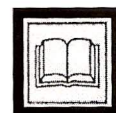

- 1 – přehláska 'a > ě
 a – v slabikách dlouhých (smit, hřít)
 b – v slabikách krátkých (jesle, zjevit)
 c – v koncových slabikách (slepice)
- 2 – přehláska 'u > i, kožich // kožoch (kožuch)
- 3 – změna r' > ř, tři // tri
- 4 – nebudete // ěbud'et'e
- 5 – pé, bě, mě, vě // pe, be, me, ve
- 6 – změna a) uo > ú, b) ie > i // uo (ó), ie
- 7 – změna ý > ej, ú > ou // ý (l), ú
- 8 – změna ej > é, ou > ó (záp. i vých. hranice)
- 9 – změna é > i
- 10 – změna šč > št'
- 11 – změna e > a (jahla, sršán) // e (jehla, sršeň)
- 12 – av, ov, ev > au, ou, eu (prauda, oušem, kreu)
- 13 – dlouhé i krátké samohlásky // jen krátké samohlásky

- I nářečí česká
 Ia středočeská
 Ib jihozápadní
 Ic severovýchodní
 Id moravskočeská
- II nářečí středomoravská neboli hanácká
- IIIa nářečí východomoravská neboli moravkoslovenská
- IIIb nářečí dolská
- IIIc nářečí kelečské
- IV nářečí lašská neboli slezskomoravská

Základní literatura k českým dialektům:

- BALHAR, Jan a kol. *Český jazykový atlas 4, 5*. Praha 2002, 2006.
 BĚLIČ, Jaromír. *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.
 HAVRÁNEK, Bohuslav. Nářečí česká. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha 1934, s. 84–218.
 VÁŽNÝ, Václav. Nářečí slovenská. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha 1934, s. 219–310. (v duchu tehdejší teorie československého národa jsou východomoravská nářečí počítána k dialektům slovenským)

Další literatura:

Analýzou staročeského textu a hledáním regionálních prvků se zabývá:
 ŠLOSAR, Dušan. RUSÍNOVÁ, Zdeňka. Staročeská píseň s nářečními rysy? *Listy filologické* 98/1975, s. 8–13. (studie ukazuje na textu básně Dřevo sě listem odievá, že ve staročeském textu 14. století nelze ještě určit průkazné nářeční rysy)

K možnosti kmenového původu českých nářečí (tzv. kmenová teorie uvažující o tom, že nářeční rozrůznění češtiny vychází z původního kmenového rozdělení; tato teorie není obecně přijímána):

- ŠMILAUER, Vladimír. *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha 1960.
 TŘEŠTÍK, Dušan. *Počátky Přemyslovců*. Praha 1997, s. 54–73.
 TUREK, Rudolf. Kmenová území v Čechách. *Časopis Národního muzea* 121/1952, s. 3–46.
 VACH, Miloslav. Čeští Charváti. *Český časopis historický* 50/1947–1950, s. 129–152.

5.4 Souhláskové změny – chronologický přehled

5.4.1 Změny do konce 16. století

Pro staročeský souhláskový systém byla charakteristická měkkostní korelace. Postupným vývojem však došlo ke změnám a zániku této korelace.

přehled
souhláskových
změn do konce
16. století

změna g > γ > h oslabená pozice hlásky [g]
 v systému vedla ke změně nejprve ve znělé zadopatrové [γ] a následně v hrtanové [h];

Datace: změna proběhla už ve 13. století a byla dokončena v 16. století;
 Příklady: *noga* > *noha*, *pogan* > *pohan* (z latinského *paganus*), *hrabě* (ze starohornoněmeckého *gravo*, dnes německy *Graf*) > *hrabě*;

Rozsah: změna proběhla na celém území českého jazyka s výjimkou východních oblastí moravských a slezských nářečí, kde je skupina *zg*, např. *mozg*; obecně platí, že hlásky [g] se více vyskytuje v moravských nářečích, srovnejte např. *graml'avý* (zchromlý), *gajdy* (dudy), *gáňat' sa* (namáhavě jít);

Výsledek: hlásky [g] a [x] se v rámci znělostního korelačního páru liší dvěma příznaky, znělostí a místem tvoření, tvoří tedy nepravý znělostní pár.

asibilace t', d', r' a vznik ř přítomností sykavkového šumu
 vznikají z *t'*, *d'* hlásky *c'* a *dz'*; např. v grafice *dzyed*, tedy *děd*; asibilací u měkkého *r'*, popř. ze spojení *rs* vzniklo *ř*;

Datace: změna proběhla již ve 13. století;

Příklady: *star'ec* > *stařec*, *tr'i* > *tři*, *trstina* > *třtina*, *oř* (ze starohornoněmeckého *ors*, dnes německy *Ross*) > *oř*;

Rozsah: změna provedena na celém území českého jazyka, ale nedošlo k ní ve slovenštině; spolu s 1. staročeskou přehláskou jsou to dvě změny, které v historickém období oddělily češtinu od slovenštiny.

historické depalatalizace došlo ke ztvrdnutí většiny palatalizovaných hlásek, mizí tak protiklad měkká x tvrdá souhláska;

Datace: depalatalizace probíhají od poloviny 13. století do konce 14. století; nejprve došlo k zániku měkkých retnic *p'*, *b'*, *m'*, *v'*, *f'*, jejichž zbytky zůstaly zachovány pouze v části východomoravských nářečí; došlo k vydělení i-ové složky a vzniku výslovnosti [-je-] po retnici, např. [bježet], viz strana 38 (ztráta jotace);

t', *d'*, *ň* se staly jako nové palatály součástí konsonantického systému, v dialektech na východní Moravě a ve Slezsku zachováno tvrdé a měkké *l* (ve spisovné češtině je tzv. střední *l*, vzniklé splynutím obou *l*); protiklad měkká x tvrdá byl u párových souhlásek nahrazen novou korelací, totiž znělá x neznělá souhláska.

staročeské w, přejetí f původní výslovnost *w* byla bilabiální (obouretná), což odráží i staročeská grafika – *w/u*;

Datace: ke změně výslovnosti došlo v 15. století;

Příklady: souhláska *f* se dostává do češtiny s cizími slovy z latiny a němčiny, např. *fiola*, *faleš*, *fěrtuch*, *frejjeř*;

Rozsah: změna provedena na celém území českého jazyka; ve východočeských nářečích dochována bilabiální výslovnost, např. *prawda*, *d'iwnej*.

Výsledek: nový konsonant začal tvořit znělostní opozici [f] – [w] a dalším vývojem se tedy bilabiální *v* mění na retozubné; hlásky [f] a [v] se jako členy korelačního páru se liší pouze příznakem znělosti, tvoří tedy pravý znělostní pár;

Grafika: grafému *w* v platnosti hlásky [v] se používalo až do pravopisné reformy roku 1849, písmeno *v* pak označovalo hlásku [u]; např. *Dotud mluwye*, *vfta trudy*, / *az zaka na fie wzbudy*. > transkripce: *Dotud mluvě ústa trudi*, / *až žáka na se vzbudi*.

slabikotvorné r, l slabikotvorné *r* a *l* byly ve staré češtině provázeny vokály, nejčastěji *i* nebo *y*, ale též např. *u* (v případě tvrdého *l*) a ojedinele *e*;

Příklady doložené v grafice: *fmyrt/fmryty*, *firdcem/fridcem*, *in civitate Pilzen/in civitate Plizen*, *czlnek* > novočeské *člunek*; v grafice byly slabikotvorné konsonanty také někdy označovány zdvojením litery, např. *fmrret*;

Rozsah: v dialektech na okraji českého jazyka se dodnes objevuje místo slabičné likvidy skupina *ir*, *yr*, popř. v severních Čechách *er*, např. *kerk*, *peršeř*, na okrajích lašského nářečí se také za *l* objevuje *yl*, např. *pylny*.

zánik tzv. pobočných slabik po zániku jerů, které tvořily slabiky, došlo ke snížení počtu slabik a vzniku souhláskových skupin, a v případě skupin obsahujících jedinečné znělé souhlásky *r*, *l*, *j*, *m*, *n* vznikly tzv. pobočné slabiky, tedy ne plná slabika, ale vedlejší vrchol zvučnosti při slabice,

např. praslovanské *bratrъ* > staročeské *bratr*, praslovanské *ablъko* > staročeské *jablko*, praslovanské *jъměti* > staročeské *jmieti*;

Datace: 14. století;

Příklady: k odstraňování pobočných slabik dochází trojím způsobem:

- zánikem příslušné hlásky, např. *jmieti* > *mieti*, *jhřati* > *hrāti*, *sedlka* > *selka*, *nesl* > *nes'*;
- vložení samohlásky, např. *jadrce* > *jadérce*;
- změnou *r*, *l* ve slabikotvorné hlásky, zejména na konci slova, např. *ne-sļ*, *bra-tr*, *ja-bl-ko*.

disimilace šč > št', žďž > žď, št' > št, v > u disimilace ve skupinách sykavek a polosykavek;

Datace: změna probíhá ve 14. a 15. století;

Příklady: *piščě* > *pišt'ce* > *pištce*, *ješče* > *ješte*, *Žďžár* > *Žďár*;

Rozsah: důsledně provedena pouze v Čechách;

disimilace *v > u* v pozici před obouřetnou souhláskou; provedena do konce 14. století, tedy v době bilabiální výslovnosti *v*; např. *w Prazě* > archaické *u Prazě*, *wplný* > *úplný*, *w prostrěd* > *u prostrěd* > *uprostrěd*.

proteze, hiát, synizese

proteze nejstarší protetickou hláskou, ještě z doby praslovanské, je *j*, např. *jahoda*, *já*, *jeden*, *jíst*, *jablko*; v historické češtině pak přibývá *h*, např. nejstarší doklad *Holomucensis* na pečeti z roku 1208.; dále *Hemma* (osobní jméno), *hi*, *hihned*; nejmladší, až od 14. století, je protetické *v*; protetické *v* se vyskytuje v Čechách, kromě doulebského nářečí, a na západě Moravy; ve Slezsku bývá protetické *w*, např. *wofca*; protetické *h* se objevuje na Domažlicku a v centrální části středomoravských nářečí;

hiát typickými hiátovými hláskami jsou *h* a *j*, např. *Itálie* [itálie], *Marie* [marie], dále např. vlastní jména *Samohel*, *Španihel*, *Danihel*, *Izrahel*;

synizese nerealizací hiátové hlásky, tedy jednoslabičnou výslovností dvou po sobě následujících samohlásek, vzniká synizese, např. *do-úfati* > *doufati*, *Maria* > *Marja*, latinské *processio* > *procesí*, latinské *biblia* > *bibli*.

Svědectví o vývoji samohláskového systému uchová pravopis. Krom již zmíněných příkladů, např. *w*, *ů*, jsou to také psané podoby zeměpisných jmen. Např. dnes etymologicky nejasné jméno *Bubeneč* má nejstarší písemný záznam k roku 1197 *in Ovence*, tedy *Ovneč* nebo *Ovnec*. Od počátku 15. století se objevuje s protetickou hláskou *v-*, která se později stala součástí jména a dala vzniknout dnešní podobě *Bubeneč*. Záměna *v* s obouřetnými *b*, *m*, *p* není ničím neobvyklým a souvisí s původním bilabiálním charakterem hlásky *v*, srovnejte též nářeční podoby *brabínek* (původně *pramínek*), *bubčiny* (původně *občiny*), nebo slovo *buřt* z německého *Wurst*.

svědectví pravopisu
o hláskovém vývoji

Přehled základní literatury k vývoji českého hláskosloví, především práce běžně dostupné a vhodné jako studijní příručky. Proto např. Gebauerova *Historická mluvnice jazyka českého*, která je dnes cenná především množstvím dokladů, je zařazena v doplňující literatuře:

KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha 1962.

LAMPRECHT, Arnošt. ŠLOSAR, Dušan. BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 25–128.

PLESKALOVÁ, Jana. *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 24–49.

Další literatura:

Abecední přehled běžnějších případů záznamu hlásek pravopisem primitivním a oběma systémy spřežkového pravopisu. In: BĚLIČ, Jaromír. KAMIŠ, Adolf. KUČERA, Karel. Praha 1979, s. 699–704.

BALHAR, Jan. *Český jazykový atlas 5*. Praha 2005.

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví*. Praha 1963.

HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj jazyka československého. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha 1934, s. 1–83.

LAMPRECHT, Arnošt. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Brno 1968.

TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice československá*. Praha 1935, s. 29–277.

Shrnutí kapitoly

Staročeské hláskosloví prošlo nejvýznamnější změnou ve 14. století. Změny samohláskové, zejména přehlásky, byly vázány na proměny souhláskového systému, zánik měkkostní korelace konsonatů a její nahrazení korelací znělostní. Pozdější změny, zejména *ej* > *é*, *ou* > *ó*, pak způsobily nářeční rozruznění češtiny na nářečí česká a nářečí moravská a slezská.

Otázky a úkoly:

1. Co bylo podstatou staročeských přehlásek 12.–14. století?
2. Jak hláskové změny ovlivnily vývoj skloňování?
3. Jakou podstatnou změnou prošel staročeský konsonantický systém ve 14. století?
4. Rozhodněte, zda platí charakteristiky následující ukázky staročeského textu (Bible olomoucká):

V textu je zachována jotace.	ANO – NE
Ve tvaru <i>chtiece</i> již došlo k monoftongizaci.	ANO – NE
Hláskovou změnu ve tvaru <i>slušie-li</i> > <i>sluší-li</i> označujeme jako úžení.	ANO – NE
V textu najdeme tvary se zachovanými tzv. pobočnými slabikami.	ANO – NE
V textu ještě nedošlo k diftongizaci <i>ú</i> > <i>ou</i> .	ANO – NE

„I vjide opět do školy a tu bieše člověk jmaje ruku uschlú; i jadáchu jeho, zdali by v sobotu uzdravoval, tudy chtiece jeho uviniti. I vecě člověku tomu, jenž jmějieše ruku uschlú: „Vstaň sěm na prostřed.“ I povědě jim: „Slušie-li v sobotu učiniti dobře čili zle? Duši spasiti čili zatratiti?“ Tehdy oni pomlku, a on pohleděv po nich s hněvem, zamútiv sě pro jich srdcí slepotu, vecě tomu člověku: „Ztiehni svú ruku!“

5. Datujte následující texty na základě hláskových jevů:

a) „A když on vsěde na lodičku, jidu za ním jeho mlazší. Tehdy bůřě veliká vzdviže se na moři, tak že lodičku pokrýváchu vlny, ale on tehdy spáše. Tehdy přistúpivše k němu jeho mlazší i ubudichu jeho a řkúce: „Pane, spas nás, zhynemť“ I vecě k nim Ježíš: „Co ste strašlivi, malé viery?“ Tehdy vstav i přikáza povětří a moři, a inhed učinila se tichost veliká. Tehdy lidé diviechu se a řkúce: „Kaký jest toto, že větrové a moře poslušni jsú jeho?“

b) „...a řka: „Junochu, proč mu ty / lámal ščěpy nekázaně? / Jest-li to čie rozkázanie, / ten mi v tom násilé činí; / a kéž mi to činie jiní, / jimž dávaju, ktož co ráčí, / ktož mi ščěpov mých netlačí?“ / On té řeči mále dotče, / an ho inhed mečem protče / řka: „Kakt' svými hird jest ščěpy! / Mní se se mnú viežě cěpy, / svú řeč tak vysocě zhustiv.“ / Letě Ruben, dušu pustiv.“

6. Které hláskové změny výrazně odlišily česká nářečí v užším slova smyslu od nářečí moravských a slezských? Na pomoc si můžete vzít také *Český jazykový atlas 5* (Praha 2005).

Korespondenční úkol 1:

Zadání: U zvýrazněných tvarů popište hláskový vývoj do nové češtiny a pojmenujte typ změny. Na základě hláskových jevů proveďte dataci vzniku textů, text A) a B).

Pokyny: Z textu si vypíšete zvýrazněné tvary. U každého z nich nejprve popište vývoj do nové češtiny a určete, o jakou hláskovou změnu se jedná. Např. **lúka**: *lúka* > *lauka* > *louka*, diftongizace *ú*, dochází k ní na konci 14. století, zde ještě není provedena.

Řešení v elektronické podobě (příloha e-mailu, formát rtf. nebo doc.) zašlete vyučujícímu na jeho e-mailovou adresu. Termín odevzdání úkolu a adresa, na kterou jej máte zaslat, Vám budou sděleny v průběhu studia.

Pokud Vám bude úkol vrácen s poznámkami k přepracování, řiďte se pokyny vyučujícího a pamatujte, každý úkol lze opravit pouze jednou!

Text a) „**Ciesar** Soběslavovi **vieru sľubujě**, / a jeho dietky česky otučuje. / **Káza sě** jima němečsky učiti / a **domón** jich nerodi pustiti. / **Když juž** málo česky umiešta, / po poslu to vžděšta, / že jich otec velmi **nemóže**. / Vecěsta: „Snad bez najú **umřieti móže**.“ / I bez **otpušćenie sě** do Čech vrátista, / **otcě** nemocna **zastúpista**. / Otec jě sě jima mluviti / řka: „Chcu vy učiti. / **Nemát** nikte nic věrnějšieho / než matku a **otcě svého**. / Protož věrně chcu vy učiti, / jímž **móžete** cti dojiti.“

Text B) „A mezi **tiem** nasta boj velmi **vražedlný** mezi Řeky a Trojanskými. A tu Diomedes a Troilus udatně se sběžesta kopími a potom meči tak lítě na se sečiesta, jako by jeden druhého **nemienil** živiti. I bylo by se to bez pochyby stalo, by byl král Menelaus s vojskem svým nepřispěl, jenž je rozvadil. Pak král Menelaus hna na krále Mizeron syrského, jehož **sbuode** s koně; a **jmú** jej Řekové a chtiechu vésti do **stanuov** svých. Ale Eneáš **u valném** hluku hrdinsky přihnáv, neda ho vésti **Řekóm**, a Řekové vidúce, že ho uvéstí **nemohú**, chtiechu jemu hlavu **stieti**.“

6 MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA STARÉ ČEŠTINY – DEKLINACE

V této kapitole se dozvíte:

- o gramatických kategoriích staročeské deklinace;
- o jmenné, zájmené a složené deklinaci;
- jak se proměnil deklinační princip kmenový v princip rodový.

Po jejím prostudování budete schopni:

- vysvětlit a popsat vývoj staročeské deklinace;
- určit gramatické kategorie jmenných tvarů;
- vysvětlit morfologické nepravidelnosti a tendence novočeské deklinace.

Klíčová slova této kapitoly:

deklinace, singulár, plurál, duál, mužský rod životný, mužský rod neživotný, tzv. genitiv-akuzativ, kategorie osobovosti (personálnosti), tzv. akuzativ-nominativ, tzv. nominativ-akuzativ, kmenový princip, rodový princip, ztráta pojmu o kmeni, vokalické kmeny, vokalické kmeny tvrdé, vokalické kmeny měkké, produktivita, vokalické kmeny ultraměkké, tvarová homonymie, konsonantické kmeny, zájmená deklinace, bezrodá zájmena, rodová zájmena, složená (adjektivní) deklinace

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:
3,0 h + 1,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Stejně jako hláskosloví, také kapitola věnovaná deklinaci představuje další pilíř Vašich znalostí o vývoji češtiny. Pro správné pochopení následujícího učiva doporučuji nejprve zopakovat vše, co již znáte o deklinaci. Jsem si vědom, že samotné mechanické učení deklinačních typů a paradigmát je pro Vás nudné a také zbytečné. Přehled paradigmát najdete v základní literatuře, např. ve vysokoškolské učebnici Historická mluvnice češtiny (Praha 1986, s. 140–191). Cílem textové opory je především naučit studenty porozumění staročeským textům a práci s nimi. Kapitulu jsem koncipoval jako klíč k určování jmenných tvarů. Upozorňuji na všechny podstatné jevy, které Vám pomohou pochopit současný stav deklinace na pozadí jejího historického vývoje, např. existence dubletních tvarů.

Na konci kapitoly najdete dva korespondenční úkoly číslo 2 a 3. Jeden z nich si vyberete a zpracujete jej.

6.1 Staročeská deklinace

Pro staročeskou **deklinaci**, stejně jako pro deklinaci novočeskou, platí existence tří typů skloňování: deklinace jmenná, zájmenná a složená. Složená deklinace je geneticky nejmladší. V podobě, jak ji známe dnes, se začala formovat na konci praslovanského období (asi v 10. století tzv. kontrakcí).

V gramatických kategoriích deklinace došlo k největším změnám v čísle a rodu. Stará čeština zdělila z praslovanštiny **singulár**, **plurál** a **duál**, jehož formy se kdysi v dávnověku používaly pro párové předměty, např. *šla dva tovariše, na obě straně*. Ve staré češtině duál fungoval již jen jako prosté číslo označující předměty v počtu dva. Staročeský duál měl pouze 3 tvary: jeden pro nominativ, akuzativ a vokativ, druhý pro genitiv a lokál, třetí pro dativ a instrumentál. Duálové tvary se používaly ještě v 15. století a mizí v 16. století. Pozůstatkem duálu do nové češtiny je skloňování číslovek *dva* a *oba*, a také některé tvary slov označujících párové orgány a části lidského těla, např. *oči, uši, ruce, nohy*, a spojení *dvě stě*. V současné češtině je však jako dvojně tvary nechápeme: *diváci kouleli očima* – určitě jich bylo více než dvě, *skauti postavili srub holýma rukama* – rovněž v tomto případě nešlo o jedny ruce.

kategorie čísla
– duál

duálové tvary

Ukázky staročeských textů obsahujících duálové tvary jmen a sloves:

Barlaam a Josafat, překlad Tomáše ze Štútného: „...jako oně dvě myši, černá a biela, ješto ústavně hryzeta ono dřevo a již sta jeho tolik uhlodale, jelikož jest již minulo času, jakž sme živi; a tak již snad skuoro ostatek dohluozeta.“

Satira O ševcích, Satiry o řemeslnících a konšelích Hradeckého rukopisu: „A když se na ten trh brasta, / škorně za věrdunk prodasta. / ...A když do krčmy jidesta, / brzo tři krošě propista. / ...Tu sobě vše otpustista / a dobrá prietele bysta.“

životnost

genitiv-akuzativ

V kategorii rodu dochází k upevnění rozdělení na **mužský rod životný** a **neživotný**, prvním projevem ustálení gramatického rodu životnosti je **tzv. genitiv-akuzativ** v singuláru jmen. V 16. století se genitiv-akuzativ prosazuje převážně u mužských jmen osobních jako *pán, otec, biskup, ciesař, bóh, ďas, had*, s výjimkou předložkových vazeb. Srovnajte např. staročeské *na sv. Ondřej; aby všichni tak zjemáni jsúc před ciesař na súd přišli s svými kniežaty; úfám v buoh*, novočeské *probůh*. U jmen zvířat se genitiv-akuzativ prosazoval pomaleji, srovnajte např. staročeské *náhlým skokem na kón vsede*. To souvisí s pozdním prosazením **kategorie osobovosti (personálnosti)** – jejím novočeským reprezentantem je koncovka nominativu plurálu: *sloni* (zvířata) x *slonové* (lidé mající slonům podobné vlastnosti).

osobovost

akuzativ-nominativ

V plurálu mužských jmen neživotných se od počátku 15. století prosazuje **tzv. akuzativ-nominativ**, např. původní jména míst a zemí dle obyvatel, např. původní *Litoměřici, Uhři, Češi*, ale novější *Litoměřice, Uhry, Čechy*, dále např. *potoky* (původně *potoci*), *háje* (původně *hájí*). Akuzativ-nominativ se definitivně prosadil kolem roku 1600.

nominativ-akuzativ

V českých nářečích v užším slova smyslu se objevuje také **tzv. nominativ-akuzativ**, např. *vidím dobrý kluci, vojáci*. Jedná se o tendenci k ústupu rodů v plurálu.

6.1.1 Jmenná deklinace

Ve staré češtině došlo k velké přestavbě jmenné deklinace, a to ke změně **principu kmenového** na **princip rodový**. Podstatou kmenového principu byla existence kmenotvorné přípony, tématu, tvořené vokálem nebo vokálem a konsonantem – **kmeny vokalické** a **kmeny konsonantické**. Hláskové změny způsobily porušení těchto kmenotvorných formantů, **tzv. ztráta pojmu o kmeni**, a tak se novým deklinačním principem stává rod jména. Ve staročeském období se rodový princip teprve ustaluje, proto uvádím rozdělení deklinačních typů dle kmene i dle rodu.

nahrazení kmenového principu rodovým

6.1.1.1 Vokalické kmeny tvrdé a měkké

Vokalické kmeny tvrdé a měkké jsou **produktivní**. **Produktivita** znamená, že k těmto kmenům, tedy skloňovacím typům, náležela velká skupina slov a stále k nim přibývala slova nově tvořená.

vokalické kmeny

produktivita

Následující přehled představuje rozložení kmenového principu ve staročeské deklinaci a jeho proměny do nové češtiny. Uvádím vždy nejprve kmen, potom příklady slov náležejících ke kmeni. Proloženo je slovo, které lze považovat za vzor; usnadní Vám pochopení vztahu původních kmenů k současným rodům a jejich deklinačním vzorům. Zaměřuji se především na popis odlišností od nové češtiny, dublety a charakteristiku vývojových změn. Zkratka M. znamená maskulinum (mužský rod), F. femininum (ženský rod) a N. neutrum (střední rod).

o-kmen M. **chlap**, had, člověk

- nejproduktivnější mužský skloňovací typ.

u-kmen M. **syn**, vól, dóm

- u-kmeny, které měly s o-kmeny shodné některé tvary a také se s nimi shodovaly gramatickým rodem, se rozplynuly v o-kmenu, který jejich koncovky využil pro:

a) odstranění tvarové homonymie

např. nom. sg. = gen. pl.: původně *chlap*, nově *chlapov*,
např. *když se stala škuoda od pohan královi*;

b) rozlišení životnosti a později také personálnosti (osobovosti)

např. původně gen. sg. *chlapa* = *duba* > nově *chlapa*,
dubu, např. *od časa šestého*;

nom. pl. *chlapi-chlapové/psi-psové/hrady-hradové*, od
národního obrození koncovky *-i/-ové* u osob, živočišná
jména pouze koncovka *-i*;

c) odstranění nežádoucí hláskové alternace

např. původně vok. sg. *Kristuov mučedlničě, hloupý
doktoře* > nově využita u-kmenová koncovka;

lok. sg. *o všem statcě* > nově u-kmenová koncovka *-u*;

lok. pl. *o domiech* > nově u-kmenová koncovka *-ech*.

o-kmen N. **město**, léto, okno

jo-kmen M. **muž**, oráč, kón

jo-kmen N. **moře**, vajce, lože

a-kmen F. **žena**, ryba, cěsta

- a-kmen M.** vládyka, sluha, Kojata, Hroznata
 - podle ženských a-kmenů typu *žena* se skloňovala také substantiva označující osoby přirozeného mužského rodu, např. dat. pl. *prvním starostám*, instr. pl. *s sluhami*; postupně došlo k přechodu k přirozenému rodu (tedy k o-kmenu M.): vznikl tak novočeský smíšený typ *předseda*: např. nom. sg. *Jarda*, dat. sg. *Jardovi* (jako *pánovi*), akuz. sg. *Jardu* (jako *ženu*, nikoliv *chlapa*);
 - místní jména typu *Kojetín*, *Bohumín*, *Hodonín* utvořená z mužských osobních jmen zakončených *-a* příponou *-ín* byla původně posesivními adjektivy mužskými, ale s ženskou příponou *-ín*, srovnejte novočeské tvary ženského rodu *matčín*, *Janín*, ale mužské tvary *otcův*, *Janův*, *Honzův* (z mužského osobního jména *Honza*, původně by bylo *Honzin*);
 - v nářečích, např. na západní Moravě, se dodnes setkáme s koncovkami ženského skloňování, např. *s Honzem*, *s bráchem*.
- ja-kmen F.** dušě, sviece, krmě
ja-kmen M. panošě, súdcě, správčě
 - např. *kdo tě ustanovil knížetem a soudci nad námi, mezi rádce*; došlo k přechodu k přirozenému rodu (tedy k jo-kmenu M.), novočeský typ *soudce*; srovnejte s a-kmeny M.
- i-kmen M.** host', medvěd, črv
 - ve staré češtině i-kmen M. zanikl (byl neproduktivní, i-kmen se stal příznakovou deklinací ženského rodu); slova přešla k jiným kmenům, např. *medvěd*, *červ*, *hvozd* k o-kmenům maskulin, *zvěř*, *choť*, *pečeť* k ženským i-kmenům;
 - pozůstatkem v nové češtině je plurál *lidé*; v některých nářečích se dodnes dochovala monoftongizovaná podoba původní i-kmenové koncovky nominativu plurálu *-ie*, po monoftongizaci tedy *-í*, která s i-kmenovými substantivy přešla k o-kmenům a jo-kmenům maskulin, např. *vlcí*, *klucí*, *vojáci*.
- i-kmen F.** kost', ves, čest
 - blízkost tvarů a rodu s typem *dušě* způsobila četné alternace a splývání, např. *zpívají píesni nesličné*, ale také *božie píesně odspievachu*; následně vzniká nový, nehistorický deklinační typ **píseň F.**, který byl dotvořen v 16.–18. století;
 - původní ženské i-kmeny si uchovaly produktivitu díky velké slovotvorné potenci sufixu *-ost* (jména vlastností), např. *mladost*, *veselost*;
 - číslovky *pět – deset*, později také *jedenáct – devadesát*, měly původně i-kmenové sklonění, ovšem vlivem toho, že původní jmenné chápání číslovek bylo nahrazeno adjektivním (jako přívlastek rozvíjející substantivum) a změnila se jejich deklinace: začalo se skloňovat počítané jméno a číslovky začaly ztrácet své původní tvary; dnes mají jen dva tvary, jeden pro nominativ a akuzativ, druhý pro ostatní pády, např. *o pěti mužích*, *s pěti muži*.

- ū-kmen (uv -kmen) F.** svekrev, mrkev, krev
 - nejméně produktivní vokalický kmen; dochází ke kolísání mezi ū-kmenem a a-kmenem F., např. *korúhev* – *korúhva*, *tykev* – *tykva*, ale i opačným směrem, např. *koroptva* – *koroptev*, *plútvá* – *plútev*.

6.1.1.2 Vokální kmeny ultraměkké

Vokální ultraměkké kmeny ženského a mužského rodu ztrácely svoji produktivitu, neboť po provedených staročeských přehláskách byly jejich koncovky unifikované (**tvárová homonymie**), a tedy nezřetelné. Srovnejte např. novočeský typ *stavení*, kde se v singuláru kromě instrumentálu *se stavením* vyskytuje pouze tvar *stavení*. Dochází ke změně zakončení nominativu (nový nominativ se svým zakončením jasně hlásí k deklinačnímu typu) a k přechodu k produktivním typům, např. *hřebí* > *hřebík*, *úlí* > *úl*, *řebří* > *řebřík*, *pradlí* > *pradlena*, *švadlí* > *švadlena*, *rolí* > *role*, *lodí* > *loď*, ale zachováno je např. *Jiljí*, *Jiří*, *paní*.

tvárová
homonymie

ujo-kmen M. řebří, hřebí, Juří

uja-kmen F. laní, pradlí, paní

- jisté oživení této deklinace představuje novočeský slovtvorný typ *průvodčí*, např. *pokladní*, *recepční*, *výpravčí*, *dozorčí*, *domáci*, *mluvčí*.

ujo-kmen N. znamenie, stavenie, mluvenie

- uchoval si velkou produktivitu až do nové češtiny, patří k němu slovesná substantiva typu *mluvení*, *dělání*, *psaní* a jména hromadná typu *kamení*, *listí*, *proutí*, *obilí*.

6.1.1.3 Konsonantické kmeny

Konsonantické kmeny již byly v době historické až na výjimky oslabené, patřilo k nim pouze několik slov. Nacházely se v zánikovém stupni, s výjimkou nt-kmenů neuter nebyly produktivní a neměly kompletní koncovky.

neproduktivita
konsonantických
kmenů

n-kmen M. kamy > kámen, ječmen, plamen

- vyrovnávají se s o-kmeny M., vzniká nový nominativ, např. *kámen*.

n-kmen N. rámě > rameno, vémě, plémě

- vyrovnávají se s o-kmeny N. a vytvářejí si nové nominativy, např. *všecko čiň ve jmě jeho*, *břiemě*, ale novočeské *jméno*, *břemeno*;

- přechod k nové deklinaci způsobil vznik dubletních tvarů, např. archaické *sémě*, *vémě*, *témě*, ale neutrální *semeno*, *vemeno*, *plemeno*.

nt-kmen N. kuřč, kotě, jehně

- uchoval si velkou produktivitu až do nové češtiny, patří k němu jména mlád'at, např. *kuře*, *jehně*; k nt-kmenům náleží také substantivum *dítě*, jehož plurál *děti* má ovšem i-kmenové sklonění; projevem těchto rozdílů je dnešní pravopis: *kuřata*, *kořata* *běhala*, ale *děti* *běhaly*.

- s-kmen N.** **kolo**, oko, slovo
 - přecházejí k o-kmenům N., původní tvary reprezentují např. *nebe, nebesa, nebes*;
 - slova s nominativy *těleso* a *sloveso* byla vytvořena až v 19. století.
- r-kmen F.** **máti**, dci
 - ve staré češtině k tomuto typu náležejí již pouze slova *máti* a *dci*, slovo *neti* (neter) je novotvar Václava Hanky až z 19. století (padělaná glosa v *Mater verborum*); obě substantiva přešla k produktivním ženským a-kmenům, pozůstatkem staré deklinace je pouze řídký dativ a lokál singuláru *dceři*; slovo *máti*, morfologicky osamocené, si vytvořilo nové nominativy *mát'*, *matka* a *máteř*.
- t-kmen M.** **loket**, nehet, věchet
 - substantiva náležející k t-kmenové deklinaci měla v nominativu singuláru konsonantické zakončení, shodné s mužskými o-kmeny, proto byl velmi snadný jejich přechod k o-kmenu M.; pozůstatkem původní deklinace je např. tvar *pět loket sukna*, ale *pět nehtů* (původní podoba nominativu singuláru zněla *nohet*);
 - dubletní tvary představují např. gen. sg. *lokte* (původní koncovka) a nový tvar *loktu*, dat. sg. *lokti* (původní koncovka) a nový tvar *loktu*.

Přiřaďte ke stručnému popisu tvaroslovného jevu (číslice) příslušný příklad (písmeno). Jev, k němuž se popis vztahuje, je označen proloženým písmem:

- 1) ..... – u-kmenová koncovka odlišila neživotná maskulina
  - 2) ..... – u původního n-kmene N. se vytvořil nový nominativ a slovo přešlo k jinému deklinačnímu typu
  - 3) ..... – pádový posun genitiv-akuzativ se u některých skupin životných maskulin prosadil až výrazně později
  - 4) ..... – mužské a-kmeny měly původně deklinaci shodnou s a-kmeny ženskými
  - 5) ..... – původní o-kmenová koncovka byla pro svou nevhodnost, neboť vyvolávala nežádoucí alternaci, v pozdějším vývoji nahrazena koncovkou u-kmenovou
  - 6) ..... – u původního ьja-kmene F. se vytvořil nový nominativ a slovo přešlo k produktivnímu deklinačnímu typu
- a) „...ó **duše** svatý, tys ten...“
  - b) „...a tak sú ty **slúhy** d'áblový duchovní slepotú poraženi...“
  - c) „...že tak na obranu svého **hřiecha** přivodí svět...“
  - d) „...kněz **zastřeliti jělen** chtieše...“
  - e) „...Ulixes své **lodí** bieše ztratil na moři...“
  - f) „...Václav bude **jmě** olivě prvěj / a Vojtěch olivě druhěj...“

Řešení: 1) ...c., 2) ...f., 3) ...d., 4) ...b., 5) ...a., 6) ...e..

6.1.2 Zájmenná deklinace

Zájmenná deklinace je velice stará, dělí se na dva typy se zvláštním skloňováním dle typů zájmen: bezrodá a rodová.

Bezrodá zájmena mají svébytné pádové přípony a vyznačují se kmenovým supletivismem (střídání lexikálních základů uvnitř skloňovacího paradigmatu, např. *jáz – mne*). K bezrodým zájmenům patří zájmena *jáz, ty, my, vy, vě, va* a zvrtné zájmeno.

Původní akuzativní tvary *ny, vy* zájmen *my, vy*, např. *Hospodine, pomiluj ny!*, jsou už ve staré rané češtině nahrazovány genitivními tvary *nás, vás*, které se prosadily v 16. století.

Tvar *jáz* mizí už ve staré rané češtině, definitivně jej na konci 15. století nahradilo *já*.

Rodová zájmena ve své starší vrstvě rozlišovala rod osobní (*kto*) a věčný (*čso*). Tvar *kto* se změnil vlivem tázacích zájmen *kdy, kde* na *kdo*. Původní tvar nominativu *č* se dodnes dochoval ve tvarech *nač, proč*, a také *nic, vniveč*.

Mladší vrstva rodových zájmen již rozlišuje trojí rod: mužský, ženský a střední.

bezrodá zájmena

rodová zájmena

6.1.3 Složená (adjektivní) deklinace

Složená (adjektivní) deklinace je vývojově nejmladší. Složená se jí říká proto, že její koncovky vznikly skládáním adjektivních jmenných koncovek s tvary původně osobního zájmena s funkcí ukazovací *jb, ja, je* v postpozici. Po následné kontrakci (stažení), kdy zaniklo intervokalické *j*, se vytvořily dnešní tvary této deklinace, např. *dobrŷ + jb > dobrŷjb > dobrý, dobra + ja > dobraja > dobrá, dobro + je > dobroje > dobré*. Ke kontrakci došlo na konci praslovanského období, kolem roku 1000 našeho letopočtu a postihla rovněž přivlastňovací zájmena.

Dle složené deklinace se skloňují zejména delší tvary adjektiv, např. typ *mladý, jarní*, a řadové číslovky. Složená deklinace je velmi produktivní, její koncovky pronikají také do nářečních tvarů deklinace posesivních adjektiv, např. gen. sg. *bratrova* x *bratrového*, dat. sg. *bratrovu* x *bratrovému/bratrovýmu*, a do tvarů deklinace neuter typu *znamení*, např. gen. sg. *znamení* x *znameního, obilí* x *obilího*.

složená deklinace

Základní literatura k vývoji české deklinace. Nejdříve uvádím práce běžně dostupné, ostatní v další literatuře:

LAMPRECHT, Arnošt. ŠLOSAR, Dušan. BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 129–191.

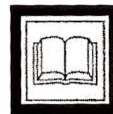
PLESKALOVÁ, Jana. *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 50–83.

ŠMILAUER, Vladimír. *České historické tvarosloví s předavkem skladebním*. Praha 1954.

VÁŽNÝ, Václav. *Historická mluvnice česká II/1. Skloňování*. Praha 1964.

Další literatura je určena již jen pro zájemce, popř. pro dohledání konkrétních jevů a řešení úkolů:

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého III/1. Tvarosloví-skloňování*. Praha 1960.

HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj jazyka československého. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha 1934, s. 1–83.

OBERPFCALCER, František. *Rod jmen v češtině*. Praha 1933.

SKALIČKA, Vladimír. *Vývoj české deklinace*. Praha 1941.

TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice československá*. Praha 1935, s. 279–374.

Shrnutí kapitoly

Deklinace jmen prošla ve staročeském období podstatnou změnou, přehodnocením kmenového principu na rodový. Plnou produktivitu si zachovaly pouze původní vokalické kmeny; z ultraměkkých vokalických kmenů jsou produktivní pouze *ɛjo*-kmeny neuter (typ *stavení*), k nimž patří slovesná substantiva a hromadná jména. Konsonantické kmeny byly již v zánikovém stupni, produktivní jsou pouze *nt*-kmeny (typ *kuře*), k nim patří jména mláďat. Současně došlo i ke změnám v kategorii čísla, zanikl duál, ale především se upevnila kategorie životnosti, později se také prosadila kategorie osobnosti, která se ovšem nestala plnohodnotnou gramatickou kategorií.

Vysoce produktivní byl nejmladší typ deklinace, deklinace složená (v nové češtině označována jako adjektivní, typ *mladý, jarní*).

Otázky a úkoly:

1. Co bylo podstatou změny kmenového deklinačního principu na princip rodový?
2. Co způsobilo neproduktivnost konsonantických a vokalických ultraměkkých kmenů?
3. Jak se vyvíjely mužské a ženské *a*-kmeny?
4. Proč si *ɛjo*-kmeny a *nt*-kmeny neuter zachovaly produktivitu?
5. Jak vznikla složená (adjektivní) deklinace?
6. Přiřaďte k popisu tvaroslovného jevu (číslice) příslušný příklad (písmeno). Jev, na který se soustředíte, je označen proloženým písmem:
  - 1) ..... – dnešní adjektiva typu *boží* měla původně jmennou deklinaci, byla to totiž posesivní adjektiva, např. původní tvar *božjbv*, která postupně splynula s deklinační složenou, typ *pěší*; v jazyce zbylo jen málo stop po původním skloňování
  - 2) ..... – mužské *a*-kmeny měly původně deklinaci shodnou s *a*-kmeny ženskými, a proto také příponou pro ženský rod tvořily posesivní adjektiva
  - 3) ..... – u duálové deklinace od 16. století (doba zániku duálu) přistupuje analogická koncovka zájmeného a složeného skloňování
  - 4) ..... – *ɛjo*-kmeny N. přebírají deklinační koncovky analogií od složené adjektivní deklinace typu *pěší*
  - 5) ..... – nový tvar zájmena se prosadil v 15. století, byl vytvořen analogicky dle ostatních tvarů osobních zájmen
  - 6) ..... – od původu tázací zájmeno bylo na konci 15. století nahrazeno původním vztažným zájmenem

- a) „...**Jáz** tobě lepší povědě...“
- b) „...**ten** musí věčně **ve psí** býti...“
- c) „...**V Strachotině hájku** tu' biechom veseli...“
Poznámka: *Strachota* je mužské osobní jméno,
podobně jako např. *Hroznata*, *Mladota*, *Beneda*
- d) „...**Kniha narozeního** Ježíše Krista...“
- e) „...**Vizte, kaké** psal bláznovstvo!...“
- f) „...**o dvouch** hvězdách...“

Korespondenční úkol 2:

Zadání: Vysvětlete rozdíly v nové češtině na základě jazykového vývoje.

Doporučení: Zvýrazněné tvary v následujících ukázkách nejprve konfrontujte se *Slovníkem spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Praha 2006) a s normativní mluvnici současné češtiny, např. *Příruční mluvnice češtiny* (Praha 1995). Potom se zamyslete a pokuste se vysvětlit vznik rozdílu v současné češtině z hlediska vývoje jazyka. Na pomoc si můžete vzít také *Český jazykový atlas 4* (Praha 2002) a *Nástin české dialektologie* (Praha 1972).

Pokyny: Řešení v elektronické podobě (příloha e-mailu, formát rtf. nebo doc.) zašlete vyučujícímu na jeho e-mailovou adresu. Termín odevzdání úkolu a adresa, na kterou jej máte zaslat, Vám budou sděleny v průběhu studia.

Pokud Vám bude úkol vrácen s poznámkami k přepracování, řiďte se pokyny vyučujícího a pamatujte, každý úkol lze opravit pouze jednou!

- a) *byl na plese/plesu;*
- b) *jedu do Starých Hamrů/Starých Hamer;*
- c) *bydlí na hradě/hradu;*
- d) *vážení hosté/hosti;*
- e) *Anděl Páně, Zjevení Páně nebo chrám Páně;*
- f) *západomoravská podoba s našim bráchem Ondrem / spisovně s našim bráchou Ondrou.*

Korespondenční úkol 3:

Zadání: Zamyslete se nad následujícími morfologickými jevy a vysvětlete je na pozadí vývoje staročeské deklinace.

Doporučení: Při vypracování úkolu používejte doporučené učebnice a další studijní literaturu, např. *Historická mluvnice češtiny* (Praha 1986), *Český jazykový atlas 4* (Praha 2002).

Pokyny: Řešení v elektronické podobě (příloha e-mailu, formát rtf. nebo doc.) zašlete vyučujícímu na jeho e-mailovou adresu. Termín odevzdání úkolu a adresa, na kterou jej máte zaslat, Vám budou sděleny v průběhu studia.

Pokud Vám bude úkol vrácen s poznámkami k přepracování, řiďte se pokyny vyučujícího a pamatujte, každý úkol lze opravit pouze jednou!

- a) Ve staročeských textech najdeme tvary: *bludní obrazové, naši helmové*, ale novočeské podoby jsou *bludné obrazy* a *naše helmy* (zde i změna v rodě).
- b) Ve staročeském textu (*Život Krista Pána*, 2. polovina 14. století) najdeme tyto dva tvary: „...*A šli jsú přes tu púšči... Jan krstil lidi, jižto k němu na púšč přicházeli...*“. Novočeská podoba je ovšem pouze *poušť*.

7 MORFOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA STARÉ ČEŠTINY – KONJUGACE

V této kapitole se dozvíte:

- o staročeském konjugačním systému;
- o změnách soustavy slovesných tvarů;
- o tom, jak správně poznat slovesné tvary ve staročeském textu.

Po jejím prostudování budete schopni:

- určit slovesné tvary ve staročeském textu a převést je do nové češtiny;
- určit gramatické kategorie slovesných tvarů;
- popsat vývoj slovesných gramatických kategorií ve staré češtině.

Klíčová slova této kapitoly:

konjugace, singulár, plurál, duál, 5. slovesná třída, gramatikalizace vidu, soustava slovesných časů, jednoduché tvary minulého času, aorist, aorist asigmatický (silný), aorist sigmatický (slabý), aorist sigmatický (slabý) – mladší (sekundární), imperfektum, složené tvary minulého času, préteritum, plusquamperfektum (antepréteritum), použití minulých slovesných časů ve vyprávění, atematická slovesa, indikativ prézentu, futurum (futurum I), futurum II (tzv. futurum exactum), kondicionál, imperativ, infinitiv, supinum, participium, opisné pasivum

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:

2,0 h + 1,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Než začnete se studiem této kapitoly, doporučuji Vám, abyste si zopakovali, co již znáte o českém a slovanském slovese a jeho gramatických kategoriích.

Stejně jako v předchozí kapitole je i zde cílem především pochopení vývoje konjugace od staré češtiny k novočeskému stavu, nikoliv mechanické memorování pradiigmat.

Na konci kapitoly najdete poslední korespondenční úkol číslo 4.

7.1 Staročeská konjugace

Staročeská **konjugace** se od novočeské nejvíce odlišuje v kategorii čísla, času a vidu. Stejně jako u deklinace se i u konjugace setkáváme se třemi čísly, **singulár, plurál a duál**. Soustava slovesných časů byla ve staré češtině složitější než v současné češtině.

V důsledku kontrakce zanikl u 3. slovesné třídy u sloves typu *dělaju, sázaju* kmenotvorný příznak, přípona *-je-*. Tak se vyčlenila v období pračeském **5. slovesná třída** jako samostatný konjugační typ. Slovesa typu *sázaju* po

kategorie čísla

5. slovesná třída

první staročeské přehlásce a následně monoftongizaci *-ie-* získala kmenotvorný příznak shodný se slovesy 4. třídy, k níž přešla. Dodnes se liší slovesa *trpí*, *prosí* od *sázejí*, *umějí*. K přesunu došlo také u sloves 3. třídy, kde již v praslovanské době zaniklo kmenotvorné *-j-*, původní **plakjo*, zůstalo jen *-e-* a slovesa typu *plakati* přešla k 1. třídě. Tím vznikl zvláštní typ *mazati* – *maže*, *plakati* – *pláče*.

gramatikalizace
vidu

Nejpodstatnější změnou, která mimo jiné souvisí i se zánikem jednoduchých tvarů minulého času vyjadřujících nedokonavost a dokonavost, byla **gramatikalizace vidu**. Původní (praslovanský) stav reprezentovaly vidové dvojice lišící se slovesným kmenem, např. dodnes *nosit* a *nést*. Jeden z členů dvojice vyjadřoval děj nedeterminovaný, druhý děj determinovaný. Determinovanost se rozumí nejprve prostorové, později časové omezení. Avšak determinovaná slovesa byla příliš zatížena, jejich přítomní tvary vyjadřovaly nejen prézens, ale i futurum. S tím, jak bylo více a více potřeba odlišit formálně prézens od futura, začaly vznikat odvozováním nové tvary schopné vyjádřit aktuální prézens. Ovšem produktivním prostředkem pro vyjadřování vidu byly zejména předpony a konkrétní slovesné typy, kmeny 2. a 3. slovesné třídy.

V historické době se tento vývoj dovršil, prosté kmeny vyjadřují nedokonavost a kmeny předponové dokonavost. Ve 14.–15. století se protiklad dokonavost x nedokonavost plně gramatikalizoval, stal se tedy plnohodnotnou gramatickou slovesnou kategorií. Od 16. století lze v jazyce vyjádřit násobenost a nenásobenost.

slovesné časy

7.1.1 Soustava časů ve staré češtině

Následující přehled představuje staročeskou **soustavu slovesných časů**. Soustředím se především na odlišnosti od nové češtiny.

přehled tvarů
minulého času

7.1.1.1 Minulý čas

vývoj soustavy tvarů minulého času určovaly tyto skutečnosti:

- gramatikalizace vidu;
- tvary aoristu a imperfekta nevyjadřovaly rod jména v podmětu, např. aoristové tvary *brach se*, *bra se*, které jsou stejné pro všechny rody, zatímco préteritum má prostředky pro vyjádření rodu, např. *bral jsem se*, *brala jsem se*, *bral se*, *brala se*;
- homonymie některých tvarů, např. *trpě* – aorist/nt-ové participium, *prosi*-indikativ prézentu/imperativ/aorist, *peče* – indikativ prézentu/aorist, *řek* – aorist/s-ové participium/l-ové participium *řek'*; tvary 2. a 3. osoby singuláru jsou homonymní, např. aoristové tvary *uděla*, *uděla*, imperfektové tvary *děláše*, *děláše*.

Největší odlišnost staročeské konjugace od novočeské představuje existence **jednoduchých tvarů minulého času**.

aorist

jednoduché tvary minulého času:

aorist – ve staré češtině se tvoří především od dokonavých sloves; vyjadřuje ukončený minulý děj; zbytky v nové češtině, např. tvary *bych*, *bychom* (dnešní

kondicionálový komponent je od původu tvar minulého času od slovesa *býti*), dále archaické *vece* (od slovesa *vecěti*).

aorist asigmatický (silný) – tvoří se od zavřeného infinitivního kmene (kmen končící souhláskou), tedy od sloves 1. a 2. třídy, ve staré češtině už vzácný:

<i>vésti</i>			
	sg.	pl.	du.
1. os.	<i>(u)ved</i>	<i>vedom</i>	<i>vedově/vedova</i>
2. os.	<i>vede</i>	<i>vedete</i>	<i>vedeta</i>
3. os.	<i>vede</i>	<i>vedú</i>	<i>vedeta</i>

aorist sigmatický (slabý) – tvoří se od otevřeného infinitivního kmene (kmen končící samohláskou):

<i>prositi</i>			
	sg.	pl.	du.
1. os.	<i>prosich</i>	<i>prosichom</i>	<i>prosichově</i>
2. os.	<i>prosi</i>	<i>prosiste</i>	<i>prosista</i>
3. os.	<i>prosi</i>	<i>prosichu</i>	<i>prosista</i>

aorist sigmatický (slabý) - mladší (sekundární) – tvořen od zavřeného infinitivního kmene koncovkami aoristu sigmatického připojovanými k tvaru 2. nebo 3. osoby aoristu asigmatického:

<i>vésti</i>			
	sg.	pl.	du.
1. os.	<i>(u)vedech</i>	<i>vedechom</i>	<i>vedechově/vedechova</i>
2. os.	<i>vede</i>	<i>vedeste/vedešte</i>	<i>vedesta/vedešta</i>
3. os.	<i>vede</i>	<i>vedechu</i>	<i>vedesta/vedešta</i>

imperfektum – tvoří se především od nedokonavých sloves; vyjadřuje minulý děj současný s jiným minulým dějem; tvary imperfekta od dokonavých sloves vyjadřují opakování nebo modalitu; imperfektum se vyznačuje dlouhou samohláskou ve slabice předcházející koncovému *-ch*, *-še*, např. *bráše, miniechom, voláše, prosieše*:

<i>prositi</i>			
	sg.	pl.	du.
1. os.	<i>prosiech</i>	<i>prosiechom</i>	<i>prosiechově</i>
2. os.	<i>prosieše</i>	<i>prosiešte</i>	<i>prosiešta</i>
3. os.	<i>prosieše</i>	<i>prosiechu</i>	<i>prosiešta</i>

<i>dělati</i>			
	sg.	pl.	du.
1. os.	<i>dělách</i>	<i>děláchom</i>	<i>děláchově</i>
2. os.	<i>děláše</i>	<i>dělášte</i>	<i>dělášta</i>
3. os.	<i>děláše</i>	<i>děláchu</i>	<i>dělášta</i>

složené tvary minulého času:

préteritum – vzniklo gramatikalizací tvarů 1-ového participia a přítomných tvarů slovesa *být* (počátkem 16. století jsou už tvary 3. osoby *s jest*

imperfektum

préteritum

a *jsú* řídké, tvary pomocného slovesa *být* se ovšem vypouštějí již v textech 13. století); préteritum nahradilo aorist a imperfektum:

	<i>prositi – prosil, prosila, prosilo, prosili, prosily, prosila</i>		
	sg.	pl.	du.
1. os.	<i>prosil jsem</i>	<i>prosili jsme</i>	<i>prosila jsvě (svě)</i>
2. os.	<i>prosil jsi</i>	<i>prosili jste</i>	<i>prosila jsta (sta)</i>
3. os.	<i>prosil jest</i>	<i>prosili jsú</i>	<i>prosila jsta (sta)</i>

plusquamperfektum

plusquamperfektum (antepreteritum) – vyjadřuje předčasnost v minulosti; tvoří se tvary l-ového participia a minulými tvary slovesa *být*, tedy tvary aoristu, imperfekta nebo préterita; jak již bylo řečeno výše, kondicionál se vyjadřuje tvary aoristového plusquamperfekta.

prositi – bych/běch//biech//byl jsem + prosil

tvary minulého času ve vyprávění

použití tvarů minulého času ve vyprávění:

- aoristy a imperfekta jsou již ve staré češtině archaismy, používají se pouze ve veršovaných textech (z důvodu rýmu a rytmu) a zejména v historiografických dílech z důvodu záměrné archaizace textu; aoristy a imperfekta v Májovém snu Hynka z Poděbrad (3. čtvrtina 15. století) jsou záležitostí volby exkluzivních jazykových prostředků pro ztvárnění erotického tématu;
- ve vyprávěcím textu aoristy posouvají příběh, imperfekta vyjadřují dějové okolnosti příběhu

minulé časy ve vyprávění

Ukázka textu Dalimilovy kroniky. Sledujte zvýrazněné tvary aoristu a imperfekta a to, jak se podílejí na vyprávění příběhu. Tvar *ssěd* je s-ovým participiem (přechodníkem minulým) slovesa *ssiesti*, tedy sesednout, seskočit.

„*Tehdy sě sta, že kněz Oldřich lovieše / a sám u pustém lesě blúdieše. / A když v túhách bieše / a okolo sebe zřieše, / uzřě, naliť stojí dospělý hrad. / Kněz chtieše k němu velmi rád, / ale cesty nejmějieše / a okolo hložie husté velmi bieše. / Ssěd s koně, mečem cestu proklesti / i počě po ostrvách v hrad lézti.*“

děj
sta sě – stalo se

uzřě hrad – uviděl hrad

cěstu proklesti – proklestil si cestu

počě lézti – začal lézt

dějová okolnost

když *lovieše* > *blúdieše* > *bieše v túhách* > *zřieše*

pak *chtieše k němu* > *cesty nejmějieše* a *hložie okolo bieše*

V ukázce textu z Bible olomoucké jsou zvýrazněny tvary aoristů a imperfekt. Za pomoci *Malého staročeského slovníku* určete, o jaký tvar se jedná a od jakého infinitivu byl vytvořen:

„*A když by večer, přijide jeden člověk bohatý z Aromatie, jemužto jmě bieše Jozef, jenž bieše také mlazší Ježíšiev. Ten přistúpi ku Pilátovi i prosí těla Ježíšova. Tehdy Pilát káza vrátiti těla. A on vzem tělo Ježíšovo obinu je v čistě*

plátno i položí je v svém hrobě novém, jenž bieše vytesal z skály; a přivali kámen veliký ke dveřiem hrobovým i otjide.“

Řešení:

by – aorist, *býti*; *přijide* – aorist, *přijíti*; *bieše* – imperfektum, *býti*; *přistúpi* – aorist, *přistúpiti*; *prosi* – aorist, *prosi*; *káza* – aorist, *kázati*; *obinu* – aorist, *obinúti*; *položí* – aorist, *položiti*; *bieše vytesal* – imperfektové plusquamperfektum, *býti + vytesati*; *otjide* – aorist, *otjíti*; všechny aoristové tvary jsou aoristy ásigmatické

7.1.1.2 Prézens a futurum

Dle přítomného kmene se slovesa dělí na tematická a atematická slovesa. **Atematická slovesa** nemají kmenotvornou příponu v přítomném kmene. Atematických sloves bylo pět: *vědět*, *dát*, *jesti*, *být* a *jmieti*.

U tvarů **indikativu přítomného** ve staré češtině v 1. osobě sg. kromě původní koncovky *-u*, např. *nesu*, *chřadnu*, *na vaše dary netbaju*, *ale odplaty od Jezukrista čakaju*, *stoju*, *trp' u*, *mušu*, proniká od poloviny 14. století koncovka *-m* od atematických sloves. Nová koncovka se prosadila u sloves 4. a 5. slovesné třídy.

Ve 2. osobě sg. převládla koncovka *-š*, včetně sloves atematických, kromě slovesa *být*, kde zůstala původní atematická koncovka, tvar *jsi*.

Tvary 3. osoby sg. jsou už od počátku češtiny bezkoncovkové, s výjimkou tvaru *jest*, srovnejte např. české *on píše*, ale ruské *он пишет*.

V 1. osobě plurálu byly ve staré češtině 3 koncovky, *-m*, *-me* a *-my*, např. *my nemstiem sebe*, *nepustíme*, *postavíme věži sobě*. Všechny tři se užívaly bez rozdílu. Později po proniknutí atematické koncovky *-m* do 1. osoby sg. sloves 4. a 5. třídy se u nich začala používat pouze koncovka *-me* a *-my*. V dnešní češtině se koncovka *-my* objevuje pouze ve východomoravských a slezkomoravských dialektech, ve spisovné češtině se používá *-me*, s hovorovou variantou *-m* u sloves 1.–3. slovesné třídy.

Duální tvary měly 2 koncovky, pro 1. osobu *-vě*, popř. *-va*, pro 2. a 3. osobu koncovku *-ta*, např. *A tehdy z nich dva jdíešta téhož dne do městce, ješto bieše vzdáli za šestdesát honov ot Jeruzaléma, jménem Emaus, a ta mluviešta spolu o tom o všem, což se bieše přihodilo.*

Futurum (futurum I) se ve staré češtině tvořilo dvojím způsobem. Přítomní tvary dokonavých sloves mají význam přechodu do stavu, vyjadřují tedy futurum. Nedokonavá slovesa používají opisné tvary, nejprve kromě tvarů *budu*, *budeš...*, také fázoými nebo modálními slovesy *jmieti*, *chtieti* + infinitiv, např. *Oldřich počě mluviti*; *páni jmu z toho za zlé počěchu jmieti*; *a opět přijíti má súdit živé i mrtvé, běda, co mi se chce státi.*

Stará čeština tvořila ještě tzv. **futurum II (futurum exactum)** vyjadřující předčasnost v budoucnosti. Mělo tvary tvořené *budu*, *budeš...* + I-ové participium dokonavých sloves, např. *bude-li se pokáním očistil*, *bude přijat*. Jeho doklady byly už ve staré češtině vzácné, definitivně futurum exactum zaniklo po 15. století.

indikativ přítomného

futurum

7.1.1.3 Kondicionál a imperativ

kondicionál

Kondicionál se tvoří z aoristových tvarů slovesa *býti* a I-ového participia slovesa, např. *bych nesl*, (ty) *byl by myslí pokojné* (bys je novotvar), *nebyli bychom jich tovarišie*. Tvar 2. osoby sg. *bys* byl vytvořen analogicky ke tvarům perfekta, např. *jsi, měl ses*, v 17. století; tvar 3. osoby pl. *by* záhy nahradil starší *bychu*.

imperativ

Staročeský **imperativ** se tvořil od přítomného kmene třemi způsoby. Oproti nové češtině měla stará čeština také imperativní tvary pro 3. osobu singuláru, plurálu a duálu, např. *odnes nedej bůh, posvět se jméno tvé*.

Imperativní tvary:

- slovesa 1. a 2. třídy

osoba	přípona	příklad
2. a 3. os. sg.	-i	<i>nesi</i>
1. os. pl.	-ěm, -ěme, -ěmy	<i>nesěm</i>
2. a 3. os. pl.	-ěte	<i>nesěte</i>
1. os. duálu	-ěvě/-ěva	<i>nesěvě</i>
2. a 3. os. duálu	-ěta	<i>nesěta</i>

- slovesa 4. třídy

osoba	přípona	příklad
2. a 3. os. sg.	-i	<i>prosi</i>
1. os. pl.	-im, -ime, -imynesěmp	<i>prosim</i>
2. a 3. os. pl.	-ite	<i>prosite</i>
1. os. duálu	-ivě/-iva	<i>proshivě</i>
2. a 3. os. duálu	-ita	<i>prošita</i>

- slovesa 3. a 5. třídy

osoba	přípona	příklad
2. a 3. os. sg.	-j	<i>dělaj</i>
1. os. pl.	-jme, -jmy	<i>dělajme</i>
2. a 3. os. pl.	-jte	<i>dělajte</i>
1. os. duálu	-jvě/-jva	<i>dělajvě</i>
2. a 3. os. duálu	-jta	<i>dělajta</i>

Už kolem roku 1300 se v památkách nesetkáváme s původními tvary, běžné jsou singulárové tvary bez *-i*, a k nim analogicky utvořené formy plurálu a duálu, např. *pros – prosme, bud’ – bud’me*, ale ustrnulé *budižkničemu*, knižní *budiž světlo*. Toto *-i* se zachovalo pouze tam, kde by vznikla obtížně vyslovitelná hlásková skupina, např. *bdi, jdi, čti*.

V ukázce textu (satira O ševcích, Satiry o řemeslnících a konšelích Hradeckého rukopisu) jsou zvýrazněny slovesné tvary. Za pomoci Malého staročeského slovníku určete, o jaký tvar se jedná a od jakého infinitivu byl vytvořen:

„On *vecě*: „*Nemluviž mnoho, / neboť mě bude hněv z toho; / raz’ut’, beř sě přeč, biednice, / nebt’ v ten čas ošiji líce.*“ / Ona *přiskočivši* k němu / i *vytrže* kostky jemu. / Švec *sě rozhněvaje* na ni / i *da* jiej políček dlani, / tu ji přes stól za vrch *skloni*, / div že jiej hlavy *neslomi*.“

Řešení:

vecě – aorist, *věcěti*; *nemluviž* – imperativ, *mluviti*; *bude* – futurum, *býti*; *raz'ut'* – přezens, *raditi*; *beř sě* – imperativ, *bráti sě*; *ošiji* – futurum, *ošiti*; *přiskočivši* – s-ové participium (přechodník minulý), *přiskočiti*; *vytrže* – aorist, *vytrhnúti*; *rozhněvaje sě* – nt-ové participium (přechodník přítomný), *rozhněvati sě*; *da* – aorist, *dáti*; *skloni* – aorist, *skloniti*; *neslomi* – aorist, *slomiti*

7.1.1.4 Infinitiv a supinum

Staročeský **infinitiv** končil na *-ti*, popř. *-ci* u sloves, jejichž kořen končil na *-g* nebo *-k*, např. *pěci*, *pomoci*, *moci*. Od 14. století se kombinací apokopy (*-ti > t'*, *nositi > nosit'*) a vlivem supina objevuje tvrdé zakončení na *-t*, např. (*nosit' > nosit*).

Supinum mělo příponu *-t*. Ve staré češtině se supinum tvořilo pouze od sloves nedokonavých, jednoslabičné tvary měly vždy jen krátkou samohlásku, např. *ptáti* x *ptat*, *mřieti* x *mřět*. Supinum se používalo pouze po slovesech pohybu, objekt byl v genitivu, např. *byl šel Laban střieci ovec*. Již ve 14., ale zejména v 15. a 16. století supinum ustupuje infinitivu, definitivně zaniká v 18. století; např. *když přideš súditi* x *král přišel volat hříšných*. Do nové češtiny se supinum dochovalo pouze v archaickém spojení *jdu spat*.

infinitiv

supinum

7.1.1.5 Participia a opisné pasivum

Ve staré češtině najdeme následující **participia**:

- l-ové participium, např. *psal*;
- s-ové participium (přechodník minulý), např. *pěvše*;
- nt-ové participium (přechodník přítomný), např. *kupujě*, *kupujúc*;
- n-ové a t-ové participium (pasivní participia), např. *hnán*, *bit*;

Na rozdíl od staroslověnštiny se ve staré češtině participa neskloňovala, v historické době jsou spolehlivě doloženy již jen jejich nominativy.

Participia se ve staré češtině tvořila stejně jako v nové češtině, tedy z minulého kmene sloves, kromě nt-ového participia z přítomného kmene. Výjimku představuje participium nt-ové (přechodník přítomný), kde ve tvarech feminina a plurálu se od poloviny 17. století objevuje tvar bez koncového *-i*, např. *nebo vévodina Elžběta v městě jsúci*, *žena některá učiní svádu*, *přijdúci do toho domu*, *ti koni*, *vůz táhnúce* ale *tehdyť sě kuože schnúc vraská*, *kniežata nemohúc jeho moci ostáti*. Současně došlo ke změně distribuce tvarů. Původně byl shodný tvar pro maskulinum a neutrum, další tvary byly pro femininum a plurál. Novočeský stav má samostatný tvar pro maskulinum, společný tvar pro femininum a neutrum a třetí tvar pro plurál. Stav vytvořený v 16. století byl kodifikován Josefem Dobrovským v době národního obrození.

Participiální základy např. *volajúc*- sloužily jako východisko pro tvoření deverbativních adjektiv např. *volajúci*, *hledajúci*.

Tvary **opisného pasiva** se tvořily stejně jako v nové češtině z n-ového nebo t-ového participia a tvarů slovesa *být*. Tyto konstrukce ve shodě s latinou, odkud byly do češtiny přejaty, měly význam minulého času, např. *súzen jest* mělo význam „(od)souzen byl“. Teprve od 18. století se ustálil dnešní způsob

typy participií

přechodník
přítomný

opisné pasivum

vyjádření pasiva, tedy čas je vyjadřován tvary slovesa *být*, např. *je léčen* (přezens), *byl léčen* (préteritum) a *bude léčen* (futurum).

DVOŘÁK, Emil. *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha 1970.

Základní literatura k vývoji české konjugace:

DOSTÁL, Antonín. *Historická mluvnice česká II/2. Časování*. Praha 1964.

LAMPRECHT, Arnošt. ŠLOSAR, Dušan. BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 192–246.

PLESKALOVÁ, Jana. *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 83–123.

ŠMILAUER, Vladimír. *České historické tvarosloví s přídatkem skladebním*. Praha 1954.

Další literatura:

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého III/2. Tvarosloví-časování*. Praha 1958.

HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj jazyka československého. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha 1934, s. 1–83.

KOPEČNÝ, František. *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962.

ŠLOSAR, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Brno 1981.

TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice československá*. Praha 1935, s. 375–423.

Shrnutí kapitoly

Staročeská soustava časů byla odlišná od novočeské, nejvíce se lišila ve tvarech minulého času. Výrazně do staročeské konjugace zasáhla gramatikalizace kategorie vidu, která mimo jiné přispěla i ke zjednodušení systému minulých časů, zániku aoristu a imperfekta, oslabení a funkčnímu přehodnocení plusquamperfekta.

Kontrolní otázky:

1. Jak gramatikalizace vidu ovlivnila soustavu slovesných časů?
2. Jak vypadala soustava minulých časů v době před zánikem aoristu a imperfekta?
3. Proč zanikly aoristy a imperfekta?
4. Jaká byla geneze kondicionálových tvarů?
5. Zamyslete se nad zvýrazněnými slovesnými tvary v různocteních staročeského textu (Dalimilova kronika):
  - a) *Vzvěděvše, že mu **kliditi** jednu svádu...*
  - b) *Vzvěděvše, že **kliditi jede** jednu svádu...*

Pokuste se vysvětlit, proč autor textu, respektive písař, nepoužil předpokládaný tvar supina.

6. Rozhodněte, zda platí charakteristiky k následující ukázce staročeského textu (Vlastní životopis Karla IV., staročeský překlad):

Tvary *bieše dal*, *byla umřela* a *biechu rozdělili* jsou aoristy. ANO – NE

Tvar *přijedechom* je tvar aoristu sigmatického. ANO – NE

Tvary *milováše*, *jmějieše* a *bojiece se* jsou imperfekta. ANO – NE

V textu se vyskytuje tvar préterita 3. osoby singuláru feminina. ANO – NE

V textu se najdeme aoristový i imperfektivní tvar slovesa *jmieti*. ANO – NE

„A odtud přijedechom do české země, v nížto sme nebyli jedenácte let, a zvěděli sme, že máte naše niekoľiko let před naším vráčením byla umřela, jížto jmě bylo Elžběta...V těch také časiech dal nám bieše otec náš markrabstvie moravské, a toho nápisu požívali sme, totiž psali sme se markrabí moravským...A mějiechom mnoho hotových služebníkóv, a prospěch jmějieše královstvie ode dne ke dni. A milováše nás obec dobrých a zlí bojiece se vystřieháchu se od zlého, neb spravedlnost dosti hojná bieše v zemi. Ale pánóv větčí diel učinění byli násilníci, aniž se báli krále, jakož by slušelo, neb biechu královstvie mezi se rozdělili...”

Korespondenční úkol 4

Zadání: U zvýrazněných slovesných tvarů určete infinitiv a také všechny mluvnické kategorie.

Doporučení: Z ukázek si vypište zvýrazněné slovesné tvary. Za pomoci *Malého staročeského slovníku* (Praha 1978) určete nejprve infinitiv, dále gramatické kategorie, v případě minulého času také určete, o jaký tvar se jedná. Např. **mluvieše**: mluvití, 3. osoba, číslo jednotné, čas minulý – imperfektum, způsob oznamovací, rod činný, vid nedokonavý.

Připomínám, že slovesná třída není gramatickou kategorií.

Pokyny: Řešení v elektronické podobě (příloha e-mailu, formát rtf. nebo doc.) zašlete vyučujícímu na jeho e-mailovou adresu. Termín odevzdání úkolu a adresa, na kterou jej máte zaslat, Vám budou sděleny v průběhu studia.

Pokud Vám bude úkol vrácen s poznámkami k přepracování, řiďte se pokyny vyučujícího a pamatujte, každý úkol lze opravit pouze jednou!

Vyšli smy všicni z otcě jednoho...; Vřet' každému srdce po jazyku svému...; Nerod'te súditi, a nebudete súzeni...; Svěžte rucě jeho a nohy, vrztež jej ve tmu největčí...; Jeden ještě dobrý ostal bieše, / ten sobě Ctirad jmě mějieše. / O tom sě jechu klásti lest. / Sebravše sě dievek šest, / i nalezly jednu radu. / Vzvěděvše, že má kliditi jednu svádu, / uličivše najkraššú ladu, / na jeho čěstě posadichu ji v chladu. / Tej dievcě Šárka diechu, / tu najkrašší z sebe jmiechu.

8 SYNTAX. SLOVNÍ ZÁSoba

V této kapitole se dozvíte:

- o základních rysech a tendencích syntaktického vývoje češtiny;
- o praslovanském dědictví ve staročeské, respektive české slovní zásobě;
- o vývoji české slovní zásoby.

Po jejím prostudování budete schopni:

- charakterizovat vývoj syntaxe;
- popsat vývoj staročeské slovní zásoby a způsoby jejího obohacování;
- pracovat s etymologickými slovníky.

Klíčová slova této kapitoly:

syntaktický vývoj, bezespoječné spojování vět v juxtapozici, souvětí, ustalování syntaktických prostředků, spojky, spojovací výrazy, rekce sloves, předložkové vazby, částice -t', vyjadřování záporu, genitiv záporový, předhistorické období, staročeské období, 15. století, humanistická čeština, humanistická perioda, barokní čeština, česká slovní zásoba, základní slovní zásoba, přejímání slov, tvoření slov odvozováním

Čas potřebný k prostudování učiva kapitoly:

1,0 h + 0,5 h (teorie + řešení úloh)

Průvodce studiem

Poslední kapitola opory se skládá ze dvou celků, syntax a popis slovní zásoby. Oproti předchozím kapitolám je menší rozsahem, což je dáno tím, že syntaxi i lexiku je věnována větší pozornost v synchronních disciplínách. Upozorňuji zde tedy pouze na základní tendence a charakteristiky. Při řešení úkolů budete používat doporučenou odbornou literaturu a etymologické slovníky.

8.1 Syntax staré češtiny

Syntaktický vývoj staré češtiny lze charakterizovat jako postupné ustalování a vyhraňování spojovacích prostředků a zvyšování propracovanosti větné stavby. Pro nejstarší texty je typické **bezespoječné spojování vět v juxtapozici** (vedle sebe stojící věty) bez jasného vyjádření jejich vztahu, např. *orel divné vášni mievá, / (že) své děti v slunci ohřívá; Hřivec s Vršovici držíeše, / (ale) Hovora hospodě věren bieše*. To bylo postupně nahrazováno **souvětími** spojenými prostředky jasně vyjadřující vzájemný vztah vět.

Proces **ustalování syntaktických prostředků** byl dlouhodobý. Např. spojka *a* vyjadřovala častěji než dnes kromě slučovacího poměru také protikladnost dvou dějů nebo jevů, tedy poměr odporovací, např. *každý k přísaze osobně státi má, a (ale) muož za nemocna pohnaný položen býti*.

vývoj souvětí

*ustalování
syntaktických
prostředků*

- Rovněž *le* s funkcí omezovací mohlo plnit funkci spojky. Samozřejmě již od nejstarších dob spojka *ale* plnila úlohu základní spojky odporovací.
- V následujícím výkladu se soustředím na syntaktické jevy, které se často vyskytují ve staročeských textech a které jsou odlišné od nové češtiny.
- spojovací výrazy** První velkou odlišností jsou odlišné **spojky** a **spojovací výrazy**, které se dnes již neužívají. Jejich přehled i s podrobným popisem vzniku a používání najdete např. ve vysokoškolských učebnicích *Historická mluvnice češtiny* (Praha 1986, s. 379–405) nebo *Stará čeština pro nefilology* (Brno 2001, s. 133–138). Zde pouze pro ilustraci uvádím spojovací prostředky používané pro připojování vět příslovečných časových v souvětí podřadném: *když* (rovněž např. v podobě *kdy*, *kehdy*, *kehdyž*, *kda*), *jeliž*, *donidž*, *dokud*, *jak*, *až*, *než*, *co*.
- rekce sloves** Další rozdíl představuje odlišná **rekce sloves**. Nejnápadnější je ústup vazby s genitivem ve prospěch vazby se 4. pádem, např. *slušie křesťanóm svaté viery křesťanské brániti*; *budete žádati jedné hodiny vašeho mistra*. Rovněž mnohé **předložkové vazby** se lišily od nové češtiny, např. *plakati na své hříechy* (plakat nad svými hříchy), *dle užitka* (pro užitek), *báti se zač* (bát se o).
- předložkové vazby** Ve staročeských textech se také často objevovala pohyblivá příklonná **částice -t'**, která měla různé funkce: zesilovala výraz, k němuž byla připojena, navazovala na předchozí kontext či výpověď, nebo vyjadřovala důvodový poměr, např. *pravdut' mluví člověk taký*, dále např. tvary *neboť*, *vždyť*, *ať*, *byť*, *bodejť* (*bóh dejť*).
- částice -t'** Problém s porozuměním staročeskému textu může také způsobit **vyjadřování záporu**. Tuto funkci měly záporky *ne* a *ni*, záporka *ne* připojovaná ke slovesu a záporka *ni* nejprve stojící samostatně, později spojovaná se zájmenem nebo příslovcem. Byly také možné věty se dvěma záporami. Záporky neměly pevné postavení. Týkalo se to např. záporky *ne* zvláště u opisných slovesných tvarů a v přísudku jmenném se sponou, např. *mluviti nemoci budeš*; záporka *ni* se odtrhovala předložkou, např. *ni v čem takovém*, *novočeské vniveč* (původně *v ni ve č*, kde se objevuje dokonce dvojnásobné opakování předložky).
- vyjadřování záporu** Odlišností staročeské syntaxe od stavu v nové češtině je také existence **genitivu záporového**, např. *neviete dobra svého*, *nemá-li milosti k tomu*, *neměl sbožie velikého*. Akuzativ, který se objevoval, ovšem střídavě s genitivem, pouze ve větách s částečným záporem, se začal výrazně prosazovat až od 18. století. Akuzativ v záporových větách definitivně zvítězil teprve v nové češtině.
- genitiv záporový** V historickém vývoji syntaxe se rozlišují tato období:
- vývojová období syntaxe**
- **předhistorické období**: jednoduchá syntax, neboť se jedná pouze o mluvené texty;
  - **staročeské období**: velký rozvoj psaného jazyka a s tím související vytvoření syntaktických prostředků;
  - **15. století**: sblížení psaného a mluveného jazyka a s tím spojená přestavba spojovacích prostředků směrem ke vzniku jednoznačných prostředků pro každý typ souvětí;
  - **humanistická čeština**: dotvoření všech typů souvětí a jejich stabilizace; vlivem latiny se syntax stává složitější, do syntaxe pronikají latinismy (syntaktické prostředky z latiny):
    - opisné pasivum, např. *byl/je/bude chválen*;

- přechodníkové konstrukce, např. *v tom jdouce trefíme mezi jakési, kteří plnou síň cifer majíce, přebírali se v nich;*
- sloveso v pozici na konci věty, viz souvětí níže;
- interpoziční rozvíjení větných členů i souvětí, tedy jejich vkládání doprostřed rozvíjených útvarů, např. *druhá spravednosti povinnost;*
- shodný přívlastek za jménem (postpozice), např. *pravá jest řeč Boží, kterouž Prorok Izaiáš o lidech bouřlivých, a pokoje církevního i politického nenávidících, vynesl;*
- napodobování vazeb akuzativu s infinitivem po slovesech vyjadřování a smyslového vnímání, např. *rozuměl jsem býti marné tohoto světa kochání;*
- **tzv. humanistická perioda**, podstatou periody je složité souvětí rozdělené obvykle dvojtečkou do dvou částí, předvětí (protasis) a závětí (apodosis), každá z těchto částí tvoří složité souvětí.

humanistická
perioda

Ukázka humanistické periody z předmluvy k dílu *O práviech, súdiech i o dskách země české* knihy devatery (1502–1508) Viktorina Kornela ze Všehrd:

„Kterýchžto knih, poněvadž pro užitečné dobré mnohým nespáním, rozličným úsilím, častým myšlením, čtením desk a nálezov starých ustavičným pracně jsou složeny, žádnému jsem nechtěl nadepsati a jich titule dáti než Vaší královské Milosti, pánu země této i svému nejmilostivějšímu, aby což pro užitek obecný mnohým psáno jest, žádnému nebylo jednomu, zvláštní osobě připsáno, než k tomu, ktož těmi všemi vládne a všecko v zemi mocně a pokojně spravuje: a tudy úmysl můj ode všech aby poznán byl, že jsem toho pro žádné darov očekávanie, pro žádné odplaty ani pro chlubenie mrzké na se nevzal, ani abych se komu jinému chtěl zachovati kromě Vaší Milosti královské, než abych mnohým anebo všem, což na mně jest, vóbec užitečně poslužil.“

humanistická
perioda

Perioda se však objevuje nejen u humanistických autorů, ale později také např. v díle Františka Palackého. Ukázka pochází z úvodu k českému vydání *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě* (1848):

„Příroda sama, ukončivši a uzpůsobivši Čechy co zvláštní celek, předustanovila tím hlavní ráz historie české. Neb ačkoli my toho jistiti nechceme, žeby národové vůbec tělesnou a mravní povahu svou brali ze způsobu, polohy a povětrnosti zemí těch, ve kterýchžto přebývají: předce také zapíratí nemůžeme, ano na jevě jest, že příležitosti, pohody a nehody, jež země každá z přirození svého naskytuje, mocně působí v rozvíjení se a ve směru života národního.“

Encyklopedický slovník češtiny. KARLÍK, Petr. NEKULA, Marek. PLESKALOVÁ, Jana (ed.). Praha 2002, s. 313–314. (heslo *perioda*)
VAŘEKOVÁ, Terezie. Humanistická perioda u česky píšících autorů. In: *Linguistica Brunensia. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity A* 48. Brno 2000, s. 101–115.

- **barokní čeština:** omezená funkce spisovné češtiny vede ke stagnaci, nikoliv však k úpadku jazyka; vznikají především díla nižšího a středního stylu s méně propracovanou syntaxí; ústup přechodníkových konstrukcí, které pouze ve vyšším stylu zachovávají shodu rodu a čísla; ustupuje také genitiv záporový.

8.2 Slovní zásoba

základní
slovní zásoba

Staročeská a tedy i obecně **česká slovní zásoba** vychází z praslovanštiny. Z jejího dědictví, předpokládaných asi 2000 slov tzv. základní zásoby, má čeština ze slovanských jazyků největší podíl, asi 98 %. **Základní slovní zásoba** označuje bezprostřední realitu, která obklopuje člověka, tedy např. přírodu, člověka a části lidského těla, příbuzenské vztahy, obydlí, jídlo, oděvy, nástroje, činnosti. V pozdně praslovanském období poté došlo k dalšímu obohacení slovní zásoby: staroslověnština zprostředkovala především náboženskou a právní terminologii, např. *mše, biskup, vánoce, kněz, císař, král*.

přejímání slov

V historické době vývoje češtiny pokračuje obohacování slovní zásoby **přejímáním slov** z latiny, především ale z němčiny, a také z románských jazyků, např. *abatyše, groš, rytíř, purkmistr, kramář, bambitka, komín*. Ve 13. a 14. století šlo zejména o civilizační vrstvu slovní zásoby, kterou zprostředkovala češtině němčina: lexikum spojené s kolonizací, těžbou rud, obchodem, řemesly, šlechtickou kulturou, městským prostředím, právem. V 16. a 17. století přibývá přejímek z latiny a řečtiny, méně již z italštiny a francouzštiny, i když němčina si nadále udržovala svou silnou pozici, např. vojenská terminologie, nové řemeslnické termíny.

odvozování slov

Nejproduktivnější však i nadále zůstává **tvoreni slov odvozováním**.

S pomocí etymologického a staročeského slovníku a na základě znalosti hláskového vývoje češtiny se zamyslete nad výskytem hlásek [g] a [h] v následujících slovech:

a) <i>gatě</i>	b) <i>guma</i>	c) <i>guláš</i>
d) <i>grcat'</i>	e) <i>grešle</i>	f) <i>Gita</i> (české jméno <i>Jitka</i>)

Řešení:

Slova *guma, guláš* a *grešle* jsou novodobé přejímky z doby po hláskové změně $g > h$.

Sloveso *grcat'* (= nářečně „zvracet“) náleží k onomatopoickým (zvukomalebným) slovům, která, stejně jako např. vlastní jména (viz *Gita* i *Jitka*), jsou nezávislá na pravidelném hláskovém vývoji jazyka. Někdy jsou označována jako tzv. jazykový parasystém (termín brněnského lingvisty Dušana Šlosara)

Slovo *gatě* je tzv. zpětná přejímka, tedy ze staré češtiny se dostalo do maďarštiny a odtud zpět s původním *g* do moravských nářečí. Ve staré češtině pravidelným hláskovým vývojem vznikla podoba *hácě*, kterou později z užívání vytlačilo slovo *kalhoty*, přejaté z italštiny.

Základní literatura k syntaxi staré češtiny:

LAMPRECHT, Arnošt. ŠLOSAR, Dušan. BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, s. 374–405.

PLESKALOVÁ, Jana. *Stará čeština pro nefilology*. Brno 2001, s. 124–140.

TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice česká III. Skladba*. Praha 1956.

Další literatura:

BAUER, Jaroslav. *Vývoj českého souvětí*. Praha 1960.

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba*. Praha 1929.

5. Rozhodněte o pravdivosti tvrzení:

Složitá stavba českého souvětí, její rozvinutí a zdokonalení bylo zásluhou českých humanistů. ANO – NE

Částice *-t'*, která stála za prvním slovem souřadné důvodové věty, se postupně začala chápat jako vyjádření syntyktického vztahu.

ANO – NE

Záporky *ne-* a *ni-* měly ve staré češtině pevné postavení. ANO – NE

Spojka *a* plnila funkci spojky slučovací, ale také častěji než dnes spojky odporovací. ANO – NE

Infinitivní vazby, např. akuzativu s infinitivem, se v češtině rozšířily vlivem polštiny. ANO – NE

6. Rozhodněte, nejlépe konfrontací s etymologickým slovníkem češtiny (např. REJZEK, Jan. *Český etymologický slovník*. Voznice 2001), z jakého jazyka byla následující slova přejata do češtiny. Ke slovům doplňte zkratku jazyka.

FR. – francouzština, IT. – italština, LAT. – latina,

NĚM. – němčina, RUM. – rumunština

purkrabí – .....*komín* – .....*kravata* – .....*bača* – .....*varhany* – .....*piano* – .....*krypta* – .....*mušket* – .....*skříň* – .....

KLÍČ (odpovědi a řešení)**Kapitola 1****Odpovědi a řešení:**

1. Praslovanština je přímým genetickým vývojovým předchůdcem staré češtiny. Jednalo se o fakticky písemnými památkami nedoložený prajazyk. Po jeho rozpadu na konci 1. tisíciletí našeho letopočtu vznikly jednotlivé slovanské jazyky.
2. Neexistuje. Není.
3. b
4. Pračeština je období vymezené koncem 10. století a polovinou 12. století. Je to nejstarší etapa vývoje češtiny jako samostatného jazyka. Jazyk pračeského období je výsledkem rozpadu praslovanské jazykové jednoty a vydělení češtiny v rámci západoslovanských jazyků (např. zánik nosovek, zánik a vokalizace jerů, kontrakce). Písemnými památkami není pračeština doložena, při jejím popisu se vychází z jazykové rekonstrukce.
5. Starší literatura hdonotí období baroka jako období úpadku jazyka a jazykové kultury. Novější literatura píše spíše o omezování funkcí spisovného jazyka a absenci vzdělaného publika, rovněž ukazuje na nepřetržený jazykový vývoj.
6. Štejerova předmluva odkazuje na „*Bibli, která na několik dilů rozdělena a vejklady po krajích položenými vysvětlena byvši, mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti. Ale pro kacírské bludy od katolíků ani čísti, ani chovati se nemá.*“, tedy na Bibli kralickou, tzv. šestidílnku (1579–1596). Rozdělení textu do šesti svazků bylo způsobeno tím, že se nejednalo pouze o biblický text, ale i o rozsáhlé komentáře a poznámky po stranách.

Kapitola 2**Odpovědi a řešení:**

1. Jan Gebauer
2. Např. *Malý staročeský slovník, Slovník staročeský* Jana Gebauera nebo *Slovníček staré češtiny* Františka Šimka.
3. Jedná se o okrajové nářeční oblasti, kde se uchovaly starobylé jazykové rysy.
4. *DIAKORP* je diachronní korpus českého jazyka. Je součástí Českého národního korpusu.
Vokabulář webový je internetový zdroj (na stránkách Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR), kde je např. Gebauerova lístková kartotéka ke Slovníku staročeskému a kartotéka Gebauerových excerpceí.
5. *blána* = kůže, kožešina; *drbiti* = muset; *komoň* = kůň; *ofěrovati* = věnovat, obětovat, odevzdat; *orudie* = nádobí, nástroj; *rakvicě* = hlemýžď, škeble; *řepík* = lopuch; *smúcěti se* = rmoutit se; *váda* = hádka, spor

6. Možný převod staročeského textu do nové češtiny: „*Druhý, ten se zdál starší. Stále se tahal za vousy. Měl na sobě úzký kabátek a dost roztrhané oblečení. Vystrojený byl po dvorském způsobu a k tomu měl selské boty. Ty již byly dost staré, aspoň okolo děr, kudy byly vidět nohy, byly celé. A také si připevnil ostruhy, točenou pokrývku maje na hlavě. Tak, jak jsem ho právě viděl, zdálo se mi, že je to dvořan; za pasem měl hřebelec.*“

Kapitola 3

Odpovědi a řešení:

1. primitivní pravopis, spřežkový pravopis starší a mladší, diakritický pravopis, bratrský pravopis a novočeský pravopis
2. Bohemika v textu a jejich novočeská podoba v nominativu: *Zuentepulc* – Svatopluk, *Moravie* – Morava; *Liudmilam* – Ludmila, *Slaviboris* – Slavibor (Slaviborova dcera), *Psou* – Pšov, *Mielnik* – Mělník; *Pragam* – Praha; *Wltavie* – Vltava.

Překlad latinského textu do nové češtiny zní: „*Skvěje se květem vynikající krásy a mladistvé síly navštívil tento jednoho času v nějaké záležitosti své a lidu sobě svěřeného vévodu nebo krále Svatopluka na Moravě a byl od něho laskavě přijat a pozván společně s ostatními na hostinu. ... Ale vrahové svatého mučedníka, nehodlající toho, jež až k smrti pronásledovali, ani po smrti šetřiti, rychlou jízdou do hradu Prahy pospíšili a všechny jeho přátele, – a věříme, že dobří lidé to byli, kteří k dobrému člověku přilnuli – rozličným způsobem krutě zahubili a jejich děti za živa do hloubi řeky Vltavy potopili. ... Měl také manželku jménem Ludmilu, dceru knížete Slavibora, z kraje slovanského, který se dříve jmenoval Pšov a který dnešní lidé nazývají nyní podle nově vystavěného hradu Mělnickem.*“

Kristiánova legenda. LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav (ed.). Praha 1978, s. 19, 25, 77.

Primitivní pravopis neoznačoval kvantitu ani měkkost hlásek, nepoužíval interpunkci. Jedno písmeno označovalo více hlásek, např. písmeno *s* označuje hlásky [s] a [š].

3. Legenda o Jidášovi je psána starším spřežkovým pravopisem rozlišujícím ostré a tupé sykavky, např. *plachzuczi, zzbosim, dozzlyffieti, pobiese, gdyst.*

Legenda o svatém Prokopu je psána mladším spřežkovým pravopisem lišícím znělé a neznělé sykavky, např. *fmrt, zwieftowal, zde.*

4. Největší rozdíl mezi oběma pravopisnými systémy je v tom, že spřežky jsou nahrazeny diakritickými znaménky, čárkou a tečkou.

5. ...*f*.. .... - primitivní pravopis   ..*c*.. ...*e*.. - spřežkový pravopis mladší
 ...*d*.. ..... - spřežkový pravopis starší   ..*b*.. ..... - diakritický pravopis
 ...*a*.. ..... - bratrský pravopis

6. Primitivní pravopis kvantitu neoznačuje.

Spřežkový pravopis kvantitu většinou neoznačuje, popř. se mohou objevit zdvojená písmena, spřežky, pro označení dlouhých samohlásek. Diakritický pravopis zavádí používání diakritického znaménka čárky pro označování délky. Bratrský pravopis přináší grafém *ů*.

Ukázky Jungmannova Slovníku česko-německého a Máchova Máje náleží již k pravopisu novočeskému, tedy je používána čárka pro označení délky, výjimku představuje písmeno *j* v platnosti hlásky [í].

Kapitola 4

Odpovědi a řešení:

1. Největší odlišnost od novočeských textů spočívá v jiném pravopisném systému a v písmu. Dále to jsou např. abbreviatury a ligatury.
2. Transliterace usiluje o co nejpřesnější zachování původního pravopisného systému, jedná se o převod do latinky. Transkripce je vlastně přepis dle novočeského pravopisného úzu.
3. Abbreviatury jsou písařské zkratky slov, popř. koncovek slov. Při transkripci staročeských textů je rozepisujeme.
4. *g* (jméno, jest), *w* (prv, kovář), *rz* (oř, tvář), *cz* (počet, otec), *f* (host, Josef), *ff* (našeho, slyšeti), *y* (jiným lidem), *v* (rozumem, uhašena), *aj* (najvyššímu, najškodlivější), *uo* (vuole, zubuov), *o* (rokov, dóm, oráše), *u* (chrústek, jsú, muž).

5. Transkripce textu: „...kterýž jest vypsál Mistr Petr z Mladějovic, jenž jest v ty časy byl v Konstanci, jsa písařem u pana Václava z Leštna nahořepsaného. Léta pak od narození Syna Božího tisícého čtyřstého šestnáctého v sobotu Pána Krista na nebesa Mistr Jeroným (jméno psáno jako hieronym) z Prahy upálen jest v Konstanci od toho sboru kněžského, proto nejvíce, že jest chválil a tvrdil, že jste Mistra Husi nevinně umučili a že jest smrti nebyl hoden. Chce-li kto věděti, čti tu epištolu, kterýž jest psal Pogius Leonardovi Aretinskému, kterýž jest byl při tom, když sú se ty věci dály. Ten...“

Poznámky k transkripci: vlastní jména se běžně transkribují, v případě velice starých památek transliterují (slouží jako cenné doklady jazykového vývoje); interpunkce se používá dle novočeského úzu; abbreviatury se rozepisují; předložky a následující slova se píší zvlášť.

6. Správná transkripce textu. Chybná místa v původním přepisu jsou označena proloženým písmem:

„Podobno jest královstvie nebeské člověku hospodáři, jenž jest višel prve z rána, chtě najieti dělníky do své vinice. A ujednav dělníky z penieze denního, púští jě do své vinicě. A vyšed v třetí hodinu, uzřev jiné stojiece na tržišči prázdney...“

Kapitola 5

Odpovědi a řešení:

1. Přehlásky samohlásek závisely na měkkosti svého souhláskového okolí; byly to změny závislé. Jejich podstatou je změna nepřední samohlásky na přední.
2. Přehlásky způsobily rozlišení na tvrdé a měkké deklinační typy, dále pak tvarovou homonymii koncovek u některých skloňovacích typů, např. typ *znamenie, stavenie*.
3. Došlo k zániku měkkostní korelace souhlásek a jejímu nahrazení korelací znělostní.

4. Správné odpovědi:
ANO (např. tvary *sěm, dobře*) – NE – NE (jedná se o monoftongizaci, úžení je změna *é > í*) – ANO (např. *jmaje, jmějieše*) – ANO (např. ještě nediftongizované *ú* ve tvaru *uschlú, svú*)
5. Datace ukázek:
Text a) Bible olomoucká, počátek 15. století.
Text b) Legenda o Jidášovi, počátek 14. století.
6. Byly to změny (*y >*) *ej > é* a (*ú >*) *ou > ó*.

Kapitola 6

Odpovědi a řešení:

1. Vlivem hláskových změn došlo k zániku původních kmenotvorných přípon, které se staly nezřetelnými a ztratily svoji původní funkci. Funkci kmenotvorných přípon přejal gramatický rod.
2. Neproduktivita konsonantických kmenů vyplývala z toho, že v době historické češtiny již neměly kompletní skloňovací paradigma, navíc k nim náležely jen malé počty substantiv.
3. Původní a-kmenové skloňování měla také některá substantiva přirozeného mužského rodu, např. *vладыka, sluha, Beneda, Janota*. Vlivem uplatňování kategorie rodu přejímají tato substantiva některé mužské koncovky; výrazně se tato tendence začíná prosazovat v 15. století. Vznikají smíšené skloňovací typy *předseda* a *soudce*.
4. Produktivitu si ъjo-kmenová deklinace neuter zachovala díky tomu, že k ní patří hromadná a deverbativní substantiva. Dle nt-kmenů neuter se skloňují jména mláďat a kmenotvorný sufix *-nt-* byl a je produktivní při tvoření jejich jmen.
5. Složená deklinace vznikla na sklonku praslovanského období, kolem roku 1000, procesem tzv. kontrakce.
6. Řešení:
1) ...b., 2) ...c., 3) ...f., 4) ...d., 5) ...a., 6) ...e..

Kapitola 7

Odpovědi a řešení:

1. Gramatikalizace vidu přispěla k tomu, že se existence samostatných tvarů minulého času pro vyjádření dokončeného a probíhajícího minulého děje stala zbytečnou. Došlo tedy k zániku aoristu a imperfekta.
2. Soustava minulých slovesných časů byla tvořena tvary složenými (préteritum a antepřéteritum) a tvary jednoduchými (aorist a imperfektum).
3. Důvodů zániku aoristu a imperfekta bylo několik: gramatikalizace slovesného vidu, tvarová homonymie, neschopnost vyjadřovat rod jména.
4. Tvary kondicionálu se vyvinuly z původních tvarů aoristového antepřéterita.
5. Text odráží stav, kdy již bylo supinum v zánikovém stupni. Ve staročeských textech se setkáváme jak s nesprávným použitím supina, tak s tvary infinitivu zakončenými na *-t* a supinovými tvary naopak zakončenými *-ti*.

6. Správné odpovědi:
 NE (uvedené tvary jsou plusquamperfekta) – ANO – NE (pouze tvary *milováše* a *jmějieše* jsou imperfekta, tvar *bojiece se* je tvar přechodníku přítomného) – NE – ANO

Kapitola 8

Odpovědi a řešení:

1. Postupně dochází k propracování a ustálování syntaktických prostředků a souvětí se stává složitější.
2. Bylo to především napodobování syntaktických konstrukcí latiny a latinského slovosledu, např. opisné pasivum, připojování samostatných vět pomocí vztažných zájmen, sloveso v určitém tvaru na konci věty, vazba akuzativu s infinitivem, shodné přívlastky za rozvíjeným jménem, humanistická perioda.
3. Odborná literatura uvádí asi 98% podíl z praslovanské základní slovní zásoby.
4. Především z latiny, z němčiny a také z románských jazyků.
5. Správné odpovědi:
 ANO – ANO – NE (ve staré češtině mohlo kolísat postavení záporky, např. *mluviti nemoci budeš, ni v čem takovém* - dodnes ustrnulý tvar *vniveč*) – ANO – NE (infinitivní vazby se rozšířily vlivem latiny)
6. Řešení:

<i>purkrabí</i> – ...NĚM..	<i>komín</i> – ...IT...	<i>kravata</i> – ...FR...
<i>bača</i> – ...RUM...	<i>varhany</i> – ...LAT...	<i>piano</i> – ...IT...
<i>krypta</i> – ...LAT...	<i>mušket</i> – ...NĚM...	<i>skříň</i> – ...LAT/NĚM...